

ताः तैर्वीक्षितं प्रियस्य मद्दिशयिकानुकूलघर्मज्ञानेन प्रबोवक्रत्वं वीक्षणे उक्तं । पुनः कीदृशं । अतिस्वेदे
तांद्वे गंडस्थलयस्य मद्दिक्षणे सात्विकभावे जात इति । पुनः कीदृशं । मांडूद्वेक्ष्येव विशेषेण लक्षिता प्रद
द्वितीयास्मितसुघातया मुग्धं आननं यस्य तासां वक्रवीक्षणे पिस्मितपूर्वकं महमवलोकितेत्याशाजनकत्वं
तस्योक्तं । एवं दर्शनेन हर्षजलाभात्स्वेद इति निरूपितं । एव प्रियस्यालाभेन्यपि व्यथयंतीत्याह । दुरालोक
इति । कासारोपवनं संबध्यपि पवने मां व्यथयति कासारसंबन्धेन शैत्यसौरभात्कादकधर्मा अपि सती तथा
तथेत्यपिशब्दार्थः । कीदृशः पवनः । दुरालोकः दुःस्वप्नरूप आलोको यस्यादर्शनेऽसंख्य इत्यर्थः । स्तोकः स्त
बको यस्याः तादृशी नवकानवीनाया अशोकलतिका तस्याविका सोभेन तादृशः प्रथमं अशोकलं तैव नवीन
त्संबकोपि स्तोक प्रायः सोऽपि दुरालोकः अंतर्गूढस्तस्यापि विकासकरणेन तसौ रमग्रहणकौशलं मंदत्वं च
निरूपितं । एवं सति अशोकसंबन्धेन शोकाभावसंपादनस्य भाव एवोचितः । ननु व्यथा कारणमिति भावो
व्यंजितः । किंच । चूतानां मूकलप्रसूतिरपि भ्राम्यद्गं गीरणि तेन रमणीयापि अन्येषां मनोरमापि मानसु
खयति प्रियाभावे तापमेव जनयति तिति भावः । कीदृशी शिखरिणी शिखरोग्रभागत युक्ता मुकुलानाम
प्यग्रभाग एव कुरित इति भावः । अथवा । भावांतरेणापि दुःखं जयति । तथा हि । अन्यथा दौ कासारोपव
नसंबन्धी पवन उक्तः तत्र कासारशब्देन सरसीतद्रूप स्वयमेव तत्समिपवती पवनः नायका एव निकटय
र्यपि मत्करगतत्वाभावाद् व्यथयत्येव अन्योपि घमोऽस्ति व्यथाकरणेन दाह । दुरालोक इति । अशोकलताका

नाथिकातत्रापि नवीनातत्रापि स्तोकस्तबकाजंकुरितवसोजाजंकुरोपिदुरालोकः॥ अंतर्गदस्तादृशी
विकासयतिपुष्पवन्ती करोतीतीमत्समीपे एवं कुर्वन्ममोक्तं गवर्हयन्मां व्यथयत्येवेतीभावः। अपि पुनरि
यंचूतानां मुकुलप्रसूतिः कृतस्तु सारलत्वाभायकावतस्यांतःस्थितकामरसेद्वाघावमुकुलप्रसूतिः प्रांन
सुखयतिप्रत्यभावात्। सा कीदृशी भ्राम्यंती भ्रयादीतस्तनोभ्रमंती ऋगीनायकाभ्रमणकथनेन बोद्धव्ये
या। तस्यारणितं बलाद्गृहेण सा तथा करोत्येव तेन भ्रमणीयापि प्रांनसुखयति तदातिमैवर्हयति तिभावः
एवं वर्णनेन तदुक्तं ठाजनि नार्था मोहिते वत्सुष्णि स्थिता तदा रसस्थिर्यार्थका चानासखी कुंजांतो अक
स्मादिदं परोक्षजगौ। तदेवाह। सा कृतस्मितमिति। राधायारूपमित्यध्याहार्यं। कीदृशं रूपं सा कृतं पूर्वोक्त
केलिचिलोकेन तदुक्तं ठाजनि तद्विविधभावाकलितं स्मितं यत्ततस्तज्जन्यविकारेण आकुलाकुलं ज
त्यंतमाकुलं यथा स्यात्तथा गलद्वमिच्छंयस्व उद्धासितं पुनरेव लोकनार्थमुन्मतीकृतं भ्रवद्दीकं यस्मिन् अ
लिकं मिथ्या व्याजसहितं यथा भवति तथा दृशितं भुजाभूलां हृहस्तः स्तनो यस्य तादृशं रूपं गोपीनां नि
पृतं गुं संयथा स्यात्तथा निरीक्ष्य गमितान्यसंबन्धिनी आकांक्षायस्य तादृशो भूत्वा तस्तदेव मुग्धं परमसौंदर्यं
मनोहरं चिरंचितयन्वः केशो हरतु। केशो हरणे च हेतुः नवः केशव इति नवान्तनः यथा युष्माकं पूर्वं स्थितः
तथानेदानीमितीभावः। इदानींतनस्वरूपमाह। केशव इति। ब्रह्मशिवयो मेक्षि दातेति भवतीनामपिराज

सत्त्वेन मानादिभावमुत्पाद्य पुनः विरेहेतामसत्त्वेन सर्वद्रियाणां लयं स्वरूपे संपाद्य तः परमानंददातेत्यर्थः
अतएव वः पातु एतादृश्या भवस्थायी तत्तत्केशहारको भवत्विति भावः एव संति श्रीकृष्णा एतादृशं राधा रूपं
दृष्ट्वा तं चिंतयति व्याकुल इति प्रस्तावना कृता ॥ इति श्रीमत्पंचनशाचयोचये हिमकविदामोदरसदृश
नुगोपालभट्टविरचितायां श्रीगीतगोविंदटीकायां गूढार्थदीपिकायां अंकुशकेशबोनाम द्वितीयः सर्गः ॥ १ ॥
अत्र केशनिवारकत्वेनांकुशत्वमुक्तं । अथ श्रीकृष्णस्यावस्थानिरूप्यते । कंसारिरपिति । कंसस्तु महाताम
सः स्वापराधिपक्तापराधी धर्मक्षी हिन्दुरध्यासग्रस्तः तादृशस्यारिः अशेषदोषवासनां निवार्य मोक्षदाता
तादृशोऽपि अहंममाध्यासरूपः संसारः साबाहं भगवद्दीया भगवान्ममैव नान्यस्य । इति कथमन्यत्र मोक्षि
हाय विहर । तीति वासनारूपा बद्धां स्वलाय स्यास्तादृशी । अथ वा सम्यक्सारः श्रीकृष्णः स्य वासना अ
होरात्रं स्वरूपनिष्ठ भावैकव्यसनं तद्रूपा बद्धां स्वलाय स्यास्तादृशी ॥ (अथ वा सम्यक्सारः श्रीकृष्णः स्य वा)
हृदये आधाय तादृश्या हृदयधारणे स्वयं मपि तद्वासना बद्धां स्वलो जात इति सूचितं । अन्येषां संसारवासनाना
शक्यस्वयैतच्छ्रुत्वा बद्धत्वं चित्रं तादृशः सन ब्रजसुंदरीः तस्या जात द्विहारादिकं सर्वविस्मृत्य त्यक्तवानि
त्यर्थः । त्यागानंतरं पुनः किंकृतवांस्तत्राह । इतिस्तत इति । इतस्ततः कुंजातेरेषु तां राधिकां मनुसृत्यानुसरणं कृ
त्वा अन्येषां इत्यर्थः अनंगबाणव्रणखिन्नमानसः सन्कृतानुतापः पश्चात्सापय्येन तादृशः पूर्वोक्त तटां तं कुंजे
विषसाद विषादं कृतवानित्यर्थः । यतः समाधवः स्वप्राणादप्यधि कोराधिकां विहायान्याभिः सविहारं कृ

तवानिति भावः। तमेव विबाहं गीतेन वर्णयति। गूजरीरोगे प्रतिमठतोले। हरिहरिति हरिहर इति स्वेदे। हतादरतपा
 साकुपिते वगता। यद्यपि भयात्तस्या। अनादरेण वक्तृस्तथापि साकुपिते वगताननु सर्वथा तथेति तस्मै हः स्तु-
 तः। ध्रुवपदे। तमेवानादरमाहा इयं मां बधुनि च येन वृत्तं बिलोक्य चलिता तर्हि कथं न ग्रहीति तत्राह। सापराधेति।
 अहं सापराधे स्मिति भयेन मयापि न वारितेति। महान् स्वेदः सूचितः। एवं सत्यतः परमानुनयेति तत्राह। किं क-
 रिष्यतीति। साचिरं विरेहेण कृत्वा किं करिष्यति प्राणानामन्यथा भावमेव संपादयिष्यति अथवा किंचावदिष्य-
 तिविप्रलपमित्यर्थः। अथवा अनुनयकारेणपि मद्बचनं करिष्यति किंपुनः वदिष्यति किमपि युनेत्यर्थः। यद्वा।
 सखीजनः किं वा करिष्यति दंडादिकमित्यर्थः किं वा वदिष्यति जनेन सा तु मां बिलोकयिष्यत्यपि नेति सूचितं।
 यदि किंचिदपि न कुर्यान्न वेदेद्वा तदा किं जनेन सभक्त बधुजनेनेत्यर्थः। मज्जन्मनावप्राकचेनेत्यर्थयद-
 धं प्राकद्यं सा तु गतति तस्य विफलत्वे मेवेति कितेन किंच। लोके सर्वेषां धनमेव सर्वस्वं तस्मिन् गते प्रा-
 णा एव प्रयांति मम सर्वस्वं रहस्यं धनं मेवेति तदपगमे किं मम धनेन साधारणेनेति तथोक्तं। धनाभावे जीव-
 नमेव व्यर्थमिति तदभाव किं जीवनेन। एतेन मम जीवनरूपं मेवेत्युक्तं। एवं सति रसरूपत्वात् सर्वं सुखमि-
 ति भावः। किंच। यथा जीवनाभावे गृहं व्यर्थं तथा तदभावे गृहेण लीला गृहणं किं। अथवा जीवनस्य गृहं देह एव
 तदभावे यथा देहस्य व्यर्थत्वं तथा मम जीवनं रूपं सा तदभावे रसात्मकत्वेन गच्छति भावः। अत एव सुखेना

पिकिमित्युक्तमग्रेसुरेपाठंते। अतः परं सारुष्पापि जीवनरूपेति न मे विस्मृता भवतीत्याह। चिंतयामिति।
 राषभरेणकुटिलाभ्यस्येति तादृशं तद्वाननं चिंतयामि कीदृशं तदित्येत्याह। शोणेति। रूपेण अरुणं तत्
 उपारे मधुपानार्थं भ्रमतां भ्रमरेणाकुलं शोणयन्मिव मधुपानाद्यायायथाते भ्रमं तितथा तच्चिंतनेन तदा
 न्यायमपि जीवने तथेति भावः। एव चिंतनेन तादात्म्यं तत्संगमं मेव मन्यमानो वदति। तामहमिति। अहं
 हृदिसंगतांतां अतिशब्दं सर्वद्विषास्याद्यत्वेन रमयामिति तादृशीत्युक्त्वावने। तां अनुअत्र स्थिता अत्र वायि
 तेति चिह्नानि लक्ष्य कृत्य कोसराभिगच्छामीत्यर्थः। किं बालपामि सीतुसंगेते वास्ति बहिर्विलपनं वृद्धेति भा
 वः। अथवा। तां हृदिसंगतां रमयामि परंतु अनु लक्ष्य कृत्य किं सरामि किं लपामि अपितु नेत्यर्थः। एतेन बहिस्तथा
 वाभावे सर्वव्यर्थमित्यर्थः। पुनस्ताम्रतः प्रकटिभूतां प्रतिवदति। तत्त्वीति। तच्च हृदयं पांविहान्यत्र रमत इत्यस्य
 याखिन्नं आकलनामिजाने परंतु तह दनेव धियत्वं दंडमकृत्वा कुतो गतासि स्थित्वा तदपराधस्य दंडकरणं मेवेति
 तंतनुत्याग इति भावः। अतः परं यदि प्रत्यक्षा भवसितदा तेन प्रणिपातेन तेत्वां अनुमयामि। अथवा ते तव गतेन
 त्वत्संबन्धि प्रणिपातेनेत्यर्थः। एतेन ममापराधः क्षंतव्यः दंडोपि कर्ष्य इति सूचितं। अत्र व्यभिचारि भावत्वेन प्र
 तिक्षणं न वा एवमाउपपद्यंत इति कदाचिद्वर्शनं कदाचित्तदभाव इति ज्ञायं। तदेवाह। दृश्यस इति हेतुत्वपु
 स्तः अग्रतः त्वं दृश्यसे परंतु गताम्रतमेव ममाग्रतो विदधासि ममार्तिविद्धं यं तीयातो यातमेव करोषिः ननु
 तर्हि किं कर्तव्यं तत्राह। किमिति। पुरंवसस्व भ्रमं सादरं परिभ्रमणं न ददसि तत्किमिति न जाने। यदि वदसि

तवापराधोस्ति तिचेत्तदाक्षमाक्रियतामित्याह। क्षम्यतामिति। एकोऽपराधस्तु संतव्यो भवति क्षम्यतां
 पुनरयं कदापि ईदृशं न करोमि हे सुंदरितवदर्शनं ममेदं हि। ममेति षष्ठादर्शनस्थपुनः प्रत्यदानं सूच्यते।
 अन्यथा चतुर्थे विस्थात्। तेन एकवारं देहि पुनः यथा मनस्तथैव कर्तव्यमिति भावः। तत्र हेतुः प्रमथेन दु
 नोमिति। एवं सति सरूपत्वदर्शने नैव विरहाग्निः शमयिष्यति नान्यथेति सूचितं। एवं गीतेन तदवस्थाप्रग्र
 एव जात इति गीतमुपसंहरति। वणितिमिति। हरेः संबन्धि ईदं गीतं जयदेवकेन वर्णितं। तत्र हेतुः प्रणतेन। न तो
 प्रकर्षस्तद्वापन्नत्वं मेव पुनः कीदृशेन किंदु बिल्वेति। किंदु बिल्वेति तत्कुलप्राप्तो ग्राम इति सर्वे व्याख्य
 तं। सा एव समुद्रस्तत्र संप्रबोयस्य तादृशश्चासौ रोहिणीरमणश्चंद्रः तादृशान् यथा चंद्रस्य समुद्रादुत्पत्तिमात्रं
 दूराद्द्रष्टुं कलंचसंबन्धो नान्यः कश्चन। साक्षान्सजातीयसंबन्धस्तनक्षत्रैः सृजातः तत्रापि रमणो रोहिण्या ह
 वप्रसिद्धः तथास्यापि किंदु बिल्वेनीत्युत्पत्तिमात्रं दूरादेव पोषकत्वं संबन्धः। साक्षान्संबन्धस्तु प्रगच्छ
 णारविंदरसजातद्रतः संबन्धिभिश्च सजातीयत्वमिति हेरजयदेवकेन प्रणतेन रोहिणीरमणेन तिविश
 षणत्रयेण सूचितं भवति अन्यथा वर्णनमेव नाप्रविष्यत्। किंच। रोहिणी प्रजापतिनक्षत्रमिति
 जः प्रधानत्वाद्भावोऽद्यादिका तयारमत इत्यंत तादृशभावप्राकट्येन रमत इति तादृशभावनैव तद्वर्णितिमि
 ति भावः। क्वचित् प्रवणेनेति पाठः। तदा प्रवणेन तत्परेणेत्यर्थः। यद्वा। प्रवणेन तत्परेण तत्परत्वेना मां ताः शि

तप्रभुस्वरूपलीलानुभवजनितपरमप्रेम्णा ततदोवेशेन तद्भावैकनिष्ठया सेवापरत्वं एव सती शनीं प्रि
याविरहजनिताया दृशी प्रभुलीलास्वस्वांतेनुभूता दृशतक्वेज्ञजनितार्तिः। स्वस्यापि सहती जातेति नृ
लब्धसनवतीनां सखीनां मग्न एतद्वर्णितं हरेरेव संबन्धितत्पुरुनुवर्णितमित्यर्थः। अथवा हरं रथे वर्णितं य
तोतः स्थितस्य प्रेम्नोः स्वगुणश्रवणेन स्वपरमानन्दैकस्वभावादुःखज्ञांतिरेव भविष्यतीतिः एवं तस्यैवं
रूपः सेवकघर्मो सिद्ध इति भावः। अतस्त्ववचनानामभूतमयत्वं ज्ञापनाय चंद्ररूपत्वेन स्वविशेषणं द
त्तं किंच। साक्षाच्चंद्रस्तद्दानीं तापकर इति स्वस्य तद्विभक्त्यज्ञापनाय किंदु बित्त्वसमुद्रादुत्पत्ति निरू
पिता। उभयदलात्मकरसजनितसुखदुःखवभिज्ञत्वं ज्ञापनाय रोहिणीरमणेन युक्तं। अन्यथान्यदेव
नामोक्तं स्यादिति सर्वमवदातं। अतपरं जाग्रदवस्थायां प्रलायो निरूप्यते। हृदिति। हे अनंग एकेहस्त
रहिताः केचन पादरहिताः केचन नेत्ररहितास्त्वं त्वंगरहितस्तथापि मयि कुधा घ्रावसितच्चित्रं। अथवा स
यं अंगरहितः अन्येषामप्यंगाभावसंपादकः मथितथा घ्रावसित किमु किमर्थं प्रयोजनं विना वृथैवेति भा
वः ननु त्वं मम शत्रुः हरेसिति प्रहारार्थं युक्तं घ्राव नंतत्राह। हरघ्नोत्या मां मां प्रहर प्रहारं माकुरु अहं क
रो नास्मि किंतु तव भ्रांतिरेवेयं। तामेव दूरी करोति। हृदय विससताहारः मुतंगमनाय को वा सुकिर्न कं
ठेय कुवल्लयदलानां श्रेणी नील कमलदल मालां तां पंक्तिरियं घृता तापहरणार्थं सागरलघुतिर्नास्ति। अन्य

च। इति मपि मलयस्य रजः नेदं भस्मेति मम रूपैर्लक्षणे हरस्य भ्रांतिरेव न तु हरेर्हं। अतः प्रियारहिते मयि
 मा प्रहारं कुर्विति भावः। किंच। स तु अर्द्धांगे प्रिया सहितः अहं तद्रहित इति भ्रांतिरपि न संभवतीत्यर्थः। ए
 वं प्रहारभयेन पुनर्देह्येन प्रार्थयति। पाणविति हेमनसिजः अमुं चूतां कुरुरूपसायकं पाणौ मा कुरु तमेव
 चूतं कंपनेन विततं विलास्य वदति। अमुं पुनश्चाप रूपं मा आरोपय सज्जं मा कुरु हे क्रीडानिजिति वि
 श्वतादृशस्य तव मूर्धिति जनाच्चातेन किं पौरुषं न कीमयीत्यर्थः। अनुमूर्धितं कुतस्ते तत्राह। चिंतया
 मित दाननमित्यादिनायस्याश्चित्तं न मुक्तं तस्या एव राधायाः प्रेम्णं तं कक्षरूपपाये आशुगा बाणास्तेषां रा
 ण्यः ताभिर्जर्जरितं जीणकृतं मंतः शकलीकृतमित्यर्थः। तादृशं मनः मनागपि अद्यापि न संयुज्यते जाग्रद
 वस्थापन्नं न भवतीति तादृश्यं पुनरावृत्तं तव पौरुषं न कीचिदपि भावः। एवं मूर्छा यामपि पुनः पुनः प्रबो
 धो भवतीति कामो मां जेतुं न शक्नोतीति तदर्थं दिव ताराघनं करोति त्याह। मूष प्लवमिति। स्मरणे कामेन निर्वि
 तजगं त्यपि अस्त्राणि अयं जेतुं मशक्यस्त्वत्सहायेन जेतव्य इति तस्यां किमपि तानि अपित्वपि तान्मेव य
 था अशक्यमपि देवतावेशेन शक्यं भवेदिति। तानि कानि त्याकां क्षायामाह। प्रपल्लवं धुनुः अपांगतरंगि ॥२६॥
 तानि बाणाः श्रवणपालिः श्रवणयोः सीमायस्य सः श्रुत इत्यर्थः। तादृशो गुणो गुणः अथवा श्रवणपा
 लिरेव गुणः अपांग बाणा नोभा कर्णतिले श्रवणपाले रवगुणत्वमिति भावः। तनु तस्या मसाधारणो ध

मीः किल क्षणोस्ति येनाशक्यमपि साधयति तदाह विशेषेण । अनंगेति । अनंगानि सेनांगानि उदीपकवि
 भावरूपाणि तक्ष्मावेनैव जयोऽस्यायस्यां वायया वा तादृशी जंगमरूपा देवता अन्यदेवप्रिया भवति तित ता
 त्प्रसादस्तदुज्ज्वलं भवति इयं जंगमरूपेति सुखाराधा तादृश्यां तस्याप्रयिता नीति साधेदंगी करोति । तदा
 जयः सिद्ध एवेति भावः यतः साधनाभावेन भ्रमंगादिनैव जेतुं समर्थेति । अतः परमनंगसहायत्वेन प्रह
 रंतीं जंगमदेवतामेवोपासते । भ्रचाप इति हेतुवत् कदाश्च विशिखः भ्रचापे निहितश्चैनमर्मस्थानं नो
 त्येव आदौ स्वयमेव ब्रह्मणकारकः पश्चात्पुनश्चापे जिनस्तत्रापि विशिखः विशिष्टशिखाज्वालायस्या
 भ्रयास्वरूप इत्यर्थः । अथवा विगतशिखः निर्मयी दृष्टियावत् । तादृशोऽव्यथांतनो तिततनो तु नुचितमेव
 तादृशेऽस्त्यंगीकारः । किंच । अयं कवरीभरोपि मारोद्यमं मारणोद्यमं मारस्यवातद्रूपमुद्यमं करोतु तस्य
 गीकृतं यतः इया मात्मा कालसर्परूपः अतएव कुटिलश्च एतेन तस्यापि तथैव स्वभाव इति निरूपितं । अ
 न्यच्च । अयं बिंबाधारश्च तावन्मोहं तनुतांतत्र हेतुः सोऽपि रागवानिति ॥ स्वरूपतोऽप्यधरः साधनतो रागवा
 न्स्वार्थपर इति तितथोक्तं स्वरूपसाधनयोर्हेतुत्वं सर्वत्र ज्ञेयं । अयं नु सद्धतः वर्तु तत्वेनोच्चत्वेन महत्वे
 न च स्वरूप उल्कर्षः सच्चरित्रत्वेन साधनतोऽप्युल्कर्षस्तादृशतवस्तनमंडलः मम प्राणैः कथं क्रिडति एतस्य
 मप्राण बाधाकरणं नोचितमिति भावः क्रीडतीति यदेन तस्य क्रीडा भवति मम प्राणा एव गच्छंतीति सूचि

तं। एवं मूर्च्छा तावस्था निरूपिता। अतः परमदशमो वावस्था भविष्यतीति काचन सखी कुजांतरे प्रियमा
 श्वासं यंती गानं कृतवतीत्याह। तानीति। अत्र हे अतिविचाररहितप्रियेति संबोधनमध्याहार्यं। इदानींचे
 त्तव मानसेतस्यां राधायां लघुसमाधिर्वर्तते। तदा सर्वेन्द्रियाणां विषयलोभेन स्वस्वविषयेय विरहव्याधिः क
 थं वर्द्धते कारणाभावात्। अर्हि विचार एव विरहसंभावनाः अंतर्विचारेपि कथं विरहाभावस्तत्रह। तानिति।
 तानि स्पर्शसुखानि त्यादयः पंचा विषया उक्ताः तैस्तु पंचभिरपितैरतः साक्षादनुभूयंत इति कथं विरहस्ते
 ति विवेकाभावेन वसनान्यथेत्यर्थः। एवं सति सासं मीप एवागता प्रत्यक्षमेव वर्त्तते विवेकाभावेन भवा
 न्नवेत्तिति विरहव्याधिरंतरनुसंधाने कथं वर्द्धते अपितु न वर्द्धत इत्यर्थेपि व्यंजितो भवति। इदानीं रा
 धाया अयेतादृश्ये वावस्था वर्द्धत इति तामप्याश्वसयंती काचन सखी नि कुजांतरेण पठति स्वसखी
 नां मोदं वर्द्धयतीत्याह। तिर्यक् द्वेति। मधुसूदनस्य कटाक्षोर्मयः वः सखीभ्याः त्वेमंददतु। कथं भूताः
 सम्यक् मुग्धसुंदरे मधुरैच अथ वसुधा सारराधा मुखे दौ कंदलिताः प्रेम्णा प्रसृताः रसासार पूर्णराधा मुखे
 दुरू पीलवाले प्रेमरससेकेन कंदलुत्वं प्राप्ता इति भावः। अतएवं विशेष उच्चरंती यागीती तस्या स्थाना
 तिस्वरग्राम मूर्च्छनादिरूपानि तेषु कृतमवधानं याभिस्तादृश्याया ललनाः तासां लक्ष्मिर्न संलक्षिताः
 तासां गीतरसा सक्तौ तदज्ञातत्वेन प्रसृती कृता इत्यर्थः एतेन राधायां निगूढं प्रेमसूचितं। कथं भूतस्य

६ निबधिरति कुंजवेतसति कुंजेमंद६

तिर्यक्कुंठयथास्यात्तथा बिलोले मौलिस्तेन तरलं उत्तं सोयस्य गीता लोपन्त्येव तथा भवतीति तथोक्तं ॥
अत्र मधुसूदनपदेन मधुर्देवः सोमराहुस्तं सूदयतीति व्युत्पत्त्या राधा मुखेन्दुप्रकाशकत्वं सूचितं ॥ इति
श्रीगीतगोविंदटीकायां गूढार्थदीपिकायां मुग्धमधुसूदनो नाम तृतीयः सर्गः ॥ ॥ अस्मिन्सर्गे श्री
कृष्णस्य विरहावस्थया मुग्धत्वं राधा मुखेन्दुप्रकाशत्वं च निरूपितमिति मुग्धमधुसूदनत्वमुक्तं पूर्वसर्गे
रहेणैकांते प्रियाचिंतनेन यामनयंतं ज्ञात्वा राधा सहचरिस्वप्राणप्रियावस्थां ज्ञापयितुं तस्मैपि मागत्य
तदवस्थामुक्तवतीति निरूपयति । यमुनेति शमुनातीरसंबन्धि विचारमूढमिव स्थितं । पुनः कौटुंबे
ममैषां द्रुतं चूर्णयिमानं माघबलक्ष्मीपतिरपिराधाप्रेम्णा तथा भूत इति सूचितं । अथवा बहुरमणीय
णेपित इति तादृशं राधिकामखी गीतेन प्राह । कर्णाटरागे एकताले गीयते । सा विरेह तव दीनेति । हे माघ
वसाराधा तव विरहजात इत्यर्थः दीनादुःखितापरमैदैन्यमात्मा बालदन्त्यः कोपिरक्षकानास्तीति । ननु कु
तो भयं तस्या इति चेत्तत्राह । माघवेति माघवेति संबोधनं मुभयत्र विरेहदुःखे हेतुः तेन सा सकलं द्विय
पुभाव नयात्वेन बलीनालं यंप्राप्ता गुत्वावा । तत्र हेतुः मनसि जविशिवभयादिव तत्प्रहारसहनासम
थतिद्रयात्तथेति भावः । किंच । सेति पादेन या आबा बल्यतस्त्वां विनाक्षणमपि स्थानुं न शक्तेति ज्ञापितं
अथवा । तव सा तव विरेहे दीनेति महदुच्यं । अथवा । तव विरेहे सा दीनेति तस्या उचितमेव यतः
सा तव दीवा तादृशत्वां विना कथं दुःशक्यत इति तव तु नोचितं यतस्त्वयि सति त्वदीयादुःखिता भ

वंतीति । ननु एतावदेतन्न कुतः क्रियत इति चेत्तत्राह । मनसि जेति । इवेत्येवार्थः । तत्प्रहारसहनासमर्थं
 वदेत्यं भजत इति भावः । अतएव भावनया त्वय्येव लीना । प्रत्यक्षत्वे तव चरणशरणे चरणसंबन्धा
 द्रक्षायां लया संप्रभवः । दत्तभावे भावनया अन्तरेव संबन्धे सर्वेन्द्रियाणां तत्रैव लयोजात इति तथोक्तं ।
 मनसि जविशिखमये हेतुः । माद्यवेति संबोधनं पूर्वमुक्तमेव । त्वमन्यस्याः प्रिये जात इति । अथ वा मनसि
 यात भयादिवेत्यत्र इव शब्दार्थे बिनैव योजना । एवं सति यद्यपि सा निरूपधिप्रेम्णो बकेवलं त्वयि लीना तथापि
 त्वं माद्यवोसीति सखीनामस्माकं परं मनसि जमयमानमिति व्यंजितं । किंच । येनापहारकाः पदार्थाः तएव
 त्वां विना तापकारका जाता इति परमदैन्यं निरूपयति । निन्दतीति । लोके आल्हादकत्वेन चन्दनं प्रथितं परंतु
 घर्मस्तापकरो नुभूयत इति स्तुत्ययोग्यमिति निन्दति । इन्दुकिरणमनुलक्ष्य कृत्य अर्धरंध्रैरहितं यथास्या
 तथास्वेदं व्यथां प्राप्नोति सत्पाथकारित्वात्तत्तापासहिष्णुः स्वेदं यथा प्राप्नोतीत्यर्थः । किंच । इन्दुरितिरसा
 त्मकपरमैश्वर्ययुक्तो निरूपितः । तेन सर्वानन्ददानेति लोके प्रसिद्धः । सोऽत्र विपरीतो जात इति स्वेदं करोति
 कथं मां प्रत्येवैतादृशो जात इति । किंच । मलयसमीरमपि गरलमिव कलशमिति जानाति । तत्र हेतुः व्या
 लति । व्यालरूपो निलयस्तेन मिलनं नित्यं भक्ष्यत्वात्तन्मुखसंगस्तेन फूत्कारेण विषरूपमेवोद्गच्छति
 तीति तथा त्वं मुक्तं । किंच । पूर्वस्वयं मदनशरभया त्वयि लीनेति निरूपितमिदानीं मन्तः स्थित इत्येव

तद्भयं यथानभवेत्तथा करोतीति वदति। अविरलेति। विरहसंतापज्ञात्यर्थं स्वप्रदयस्त्वे मर्मणितव
चेदग्निः प्रज्वलितः प्रस्मैव करोतीति सजलनलिनीदलानां तालं करोति दधातीत्यर्थः। सजलपदेन त
त्कालावचयः सूचितः यद्यपि तत्करणं विरहानलोपचारत्वेनास्माभिर्विधीयते तथात्वन्यथैव क्रियते।
तदाहा अविरलं यथाभवति तथा स्वस्मिन्निपतितो यो मदनशरः। अमोघत्वज्ञापनाय शर एकवचने।
तस्माद्यद्भवद्वनंतदाघाताद्दृष्टं तदर्थं वर्ममेव कवचमिव करोति। एवेत्येवार्थकोवा। तदपि विशा
लं घनीभूतं विस्तीर्णं वा। एतेन स्वपीडातोपि प्रवसंबंधिनीसा अधिका प्रवतितिसूचितं। अतः परं कुसु
मशरशराघातघूर्णयिमानंति भावस्थासां निध्नं जानती परलोकसुखमेवातः परं साधनीयमिति तद्
पयोगिव्रतं करोतीत्याह। कुसुमविशिखेति। जन्मांतरे पितवपरिरंभसुखमेव भवत्विति तदर्थं कुसुम
विशिखस्य शरतत्परूपं व्रतं करोतीव यो युद्धे आयुधप्रहारेण पतितसजीवत् परलोकसिद्ध्यर्थं शरश
य्या रूपं व्रतं स्वीकरोतीति तथेयमपि कुसुमविशिखप्रहारेण पतिता कुसुमशय्यायां शयिता तद्भूतमेव
करोतीति भावः। कीदृशं तत्वं। संतापनिवृत्त्यर्थं कुसुमानामेव शयनीयं तूलास्तरणोपधानादिकं यस्मि
न् तादृशं। शरशय्यामतस्यापि सर्वं शरमयमेव भवति। कीदृशं तत्वं व्रतं वा। अनल्याः विलासकलाः
त्वत्संबन्धिन्यः कमनीयाः वांछनीयाश्च तादृशं। एवं व्रतेन परलोके पिताः कला अनुभूता भवत्विति भावः

इहानीतल्येविलासकलानामसंभवत्वज्ञापनायतत्तयविशेषणंतेद्वेतुकं व्रतविशेषणंचोक्तं। एवंतस्या
 अवस्थाज्ञापित। अतः परमेतादृशाग्निनिर्वापणसाधनमपि सधनदद्यातिपरंतुसननिर्वपतीत्याह। वह
 तीति। साचपुनराननकमलंवलितविलोचनजलधरंवलितंअतः परावृतंमुद्रितमित्यर्थः तादृगवस्थायां
 लोचनयोर्निमीलनप्रवत्येवेतितादृशंयद्विलोचनंतस्मिन्नलंघरतीतितादृशंवहतीतत्रापिउदाहृतंजलदा
 नइत्यर्थः। अश्रुजलवहेनाननस्याह्ला नत्वस्फुटितं। तत्रापिजलधरपदादश्रूणांवृष्टिरूपेनानिरूपितावृष्टि
 समयेकमलानामपि ह्लाताभवतीतिआननस्यकमलत्वमुक्तं। एवंवृष्ट्यापिसोमिर्नशाप्यतीतितस्यम
 हस्राचुर्यंद्योतितं। अत्रदृष्टातः कथंभूतमिवाननकमलं। विद्युमिवेति। विकयेयोविद्युंतुदंतोराहुदंतस्त
 दलनंतनगलिताअमृधारायस्मात्तादृशंयथारहुदंतदलनेनचंद्रादमृतधारापतेत्तथासुखचंद्राद
 शुधारापतीतिभावः। एतेनराहुदलनेचंद्रस्ययथाकोत्यभावस्तथानतरस्यापीतिद्योतितं। अतएवतादृशं
 चद्रदृष्टांतोदत्तः। लोचनयोरंतः परावृत्यासर्वत्रांधकारयेवबहिर्भासइतिसंख्येयामत्वेनराहुस्वज्ञेयः
 अथवा। विरहएवराहुः एवंसतिमूर्च्छावस्थानिरूपिता। अस्यमेवजाग्रदवस्थाचेतदोन्मादावस्था
 भवतीतितादृश्यांकदाचित्तवालेख्यंकरोतीत्याह। विलिखतीति। त्वद्वानावस्थायांविघ्नकत्रीत्यां
 विनास्थानुमशान्याप्रियोमिलतिचेदेवमेवंकरोतीतिविविधमनारथेनभवंतं विलिखतितदपिसमा

नवर्णत्वात्कुंभमेदेन। कीदृशं लिखामीति विचारं जितकोटि कर्षत्वात्तस्यानंगत्वाच्च साक्षादसम-
शरभ्रतं भवंतमेव लिखति। स तु मत्प्रतिपक्षास्तापकर्त्ता अनयं तस्य तेतामता पहेतुं तितथा करीती-
ति भावः किंच। शत्रुजयेत्यदार्थादत्वा आनियंते। तत्र रूप्यादिकं स्वस्वरूपैकदेशीतर्मतमेव कृतं धनुर्वीणा-
दिकमपि स्वस्थाने स्थापनीय मिति नवनूतं करे विधाय धनुर्वीणयोरकरूपत्वादकमेवोक्तं। अथ बालुट-
नेयदेवसमीचीनं दृष्टं तदेव गृहीतमिति तदेव करे कृत्वा लिखतीति संबंधः। अता एव नवपदं उत्तमं त्वज्ञाप-
नाय। अतः परमवर्गाष्टः केतुः सच भकरस्तं अघो विधाय जयानंतरं शत्रोः केतुश्चैतच्छ्रं एव स्थाप्यते
तदा तस्य पुनः पूर्ववदेदेवोद्भवो भवतीति यथास्य पुनरुद्भवो भवेत्तथा घः। कृत्वात्वां प्रणमति। साधु-
कृतं दुष्टे मारित इति। अतः परं पुनरुद्भवो माभूदिति प्रकृष्टेन नमति। यद्यपि दुष्टे मारितस्तथापि म-
यितव प्रसादो नास्तीति मुखदायितोऽपि दुःखदा भवतीत्याह। प्रतिपदमिति। माघवः त्वं तु बहुस्त्रीकइ-
ति नका चिद्धिंता। अहं तु तव चरणे पतितात्वा मेवाश्रितेति दासीत्वेनापि कृपयेति भावः। प्रतिपदं पदे-
पदं प्रति प्रति वाक्यं वा। एवं निगदति। एतावदेव हेतुं निरूपयति। त्वयीति। त्वयि विमुखे सति मयि सु-
घानि धिरपि तनुदाहेतुने स तु अमृतनिधिः मृतमपि जीवयति। तापं हरति। आनंदं ददाति चेति म-
ये तत्रयमविपरीतं करातीति तथा दैन्येन प्रार्थयति। किंच। सुघानिधिः कामस्य मित्रं समशत्रुरिति

तत्पक्षपातेन मां दहति तदपि न वै भुखे सा भुखे नैव सोऽपि तितो भवेदिति दाहकरणेऽपि न सम-
 धेऽपि नैव दिति भावः । पूर्वश्लोके चित्ररवनया कालनिर्वाह उक्तः । इदानीं ध्यानेन तत्प्रकारमाह । ध्यानलयेन
 ति । ध्याने यो लयः सर्वेन्द्रियाणां स्वरूपचिंतनैकनिश्चिता । योगीह प्रथमं ध्यानेन प्रत्येकं मंगं पृथक् पृथक्
 चिंत्यते । पुनर्द्राणां समुदितं तथा । तदा संपूर्णस्वरूपकल्पनं भवति तत्र सर्वेन्द्रियाणां लयस्तदेकनिश्चलं ।
 तेन पुरः भवंतं परिकल्प्य अन्यथा साक्षादुराप्येवेति । भावनयामग्रे स्थितं भवंतं मत्वा विलयति । पूर्वर-
 चितसंगाभावदुःखमुपालं भवत्वेन वदति । पुनः परिस्मादिना सुरवापौ हसति । पश्चाद्वियोगशोकवा-
 विषीदति विषादं प्राप्नोति ततस्तव जिगमिषायां रोदिति गमनं चंचति रोदुं मनुगच्छति । अंतः पूर्णध्यासे
 त्सर्गमिषेण बहिस्तापं मुंचति । निराशया अंतस्थं बहिः प्रकटीकरोतित्यर्थः । अथवा । कदाचिज्जिगमि-
 षायां रोदनं करोतीति रोदीसीत्युक्तं । तदा परमातिदृष्ट्वा भवानाश्लेषमिव करोतीत्यारोपे चंचति प्रगल्भा
 ते सोऽहं प्राप्नोतीत्यर्थः । पुनस्तापमपि मुंचति । साक्षात्संगमिव मन्यमाना तदानंदमभासापं मुंचति त-
 द्भूतीति भावः । अतः परं सैवावस्था सर्वदा तस्याः तिष्ठतीति गीतमुपसंहरति । श्रीजयं देवेति । इदं श्री-
 जयं देवेन अणितं माक्षात् श्रीयुक्तभावात्मकांतः प्रकटरूपप्रभुणैव अणितमिदं गीतं अधिकं यथास्या-
 तथाप्यननीयं । तत्र हेतुः । यदीति । यदि मनसानटनीयं विविधभावेर्द्धत्यं करणीयं तदेत्यर्थः । इदं भा-

वभावनायाभिदमेवपठनीयंनोचेदन्यदितिभावः। कीदृशंभणितं। हरिविरेहेणाकुलायावद्धवयुवती
 राधातत्सख्याःवचनानियत्रतद्वचनरूपंवा। एतेनतदेवानुदितमिति सूचितं। प्रियस्यसाधारप्रण
 यत्वज्ञापनायसामान्येनवद्धवयुवतिपदमुक्तं। एवंगीतानंतरं कुंजांतरेतदवस्थावलोकनव्याकुलः। न्याय
 चिन्सखीतस्याअतिकठिनविरेहवेदनावद्धतइतिश्रीकृष्णंज्ञापयति किंचित्पठितवतीत्याहश्लोकेन। आवा
 सोपिनायतइति। उरिसंतातसेवेषांवासेयत्रभवतिसआवासएतत्पीडयाव्यग्राजन्याअपिसख्यःसर्मग
 र्तइतिज्ञायतेतादृशोपि विपिनायतेत्वांविनाश्रुत्यत्यबदाचरति। ननुनदुःखंपंचभिःसहेतिताभिःसहदुःखं
 कथनेदुःखनिकृतिरितिकथमावासस्यविपिनत्वंतत्राह। प्रियासरवीमालापीति। यापुनःप्रियसख्यःअंतरंग
 स्तद्भावानुकूलास्तादृशीनांमालापिजालायतेबंधनायतइत्यर्थः। यथाजालपतितमीनादयः। जलेपिसतिबंधने
 नप्राणबाधास्तभिवंति। तथाअंतःस्वरूपानुभवदशायांसेवद्विषाणांतत्रैवलयेसतिताःपुनर्विविधालापैःप्र
 बोधंकुर्वंतितस्मिन्जालेपुनःप्राणबाधाभवतीतितशेक्तं। एतावतामोहावस्थेवसमीचीनाननुजाग्रदवस्थे
 तिनिरूपितं। अग्रेपुनस्तापोपिबद्धिरेहणणाग्निनाजनितःतादृशःश्वसितेनवायुनाकृत्वादावदहनःज्वालाक
 लापायते। यथावनानलः प्रादुर्भूतो निलसहायश्चन्महाकारालोभवतितथाजातइतिभावः। एतेनस्याधर्मा
 उक्ताः। धर्मिणमाह। सापीति। इतैतिस्वेदेसापिहरिणीरूपायत। यथावनस्थस्थंहरिणीजालपतितातत्र

पुनः पवनसहयोवनानलः प्रकटस्तादाहस्येव तथा जातेति भावः किंच । अयं बाह्यो मासकः । अंतरमाहा
 कंदपेविति । कंदपेपि अनंगोपि शादूलविक्रीडितं विरचयन् नित्याश्चर्यां जतएव हाकथमित्युक्तं । एवं न संभ
 वति तादृशमपि भावेद्ये दाश्चर्यमेव तादृशोयमायते । सा हरिणी कामः शादूलश्चेन्मास्यस्येवेति तथोक्तं । अ
 थवा एवं विधिः कथं करोति तादृशमित्युक्तं । अथवा । वनस्था हरिणी नायकरहिता । सा पुनः कृतो जातेपा ए
 र्वेदत्वाग्निं अग्रे अघिज्यकोदं उं व्याधं पश्चात्सिंहं पश्येति हाकथमित्यनुकरणशब्दः । तथाच । अतिसंता
 पेन हा इति कथा कथनं यस्मिन्नेवं यथा तथा दुरवस्थां प्राप्नोति तथेयमपि अवासाप्रियरहितां ताप
 दावाग्निं मध्ययति ताशीतलोपचारादिकरणतत्परं सर्वा समूहं प्राणबाधाकरत्वेने जालमिव पश्यंती
 कंदर्पसम्यक्स्माद्वाराघातेन शाशादूलमेव तमेव प्राणहरेणाद्यमरूपं पुनः व्याधमिवावलोकयंति
 इति कर्तव्यता मूर्द्धदुरवस्थां प्राप्तेति निरूपितं । एवं काचन पठितवती । अथवा । इयमेव तदवस्था ज्ञापकं
 गीतानंतरं पठितवती ततः स उगित्य पुनरपि तदवस्थां ज्ञापयति गीतेन । देषा स्वरागोराधिका विरहे ॥३४॥
 तव केशवेति । ध्रुवः हे केशव कश्च ईश्वरश्चेति । ब्रह्मरूपत्वेनांतर्भवितुं साह्यासिरुद्ररूपत्वेन सर्वेन्द्रिया
 णां स्वरूपे लयं करोषि । अमररूपत्वेनांतरेन कोटिकंदर्पाधिकलावण्यरूपः प्रकटीभूयानं दंददासीति तावद्
 पत्वेन संबोधनं । अयमर्थस्तु ध्यानलयेनेत्यस्मिन् यद्येस्फुटमेवावगम्यत इति तथोक्तं । तव विरहसाराधिकानु

दारं परमसुखदमपि हारं पुष्पाणां मुक्तानां वा तापश्यां त्यर्थं हृदयस्यातिकोमलत्वान्नद्वारेण पीडत
 संप्रवातत्रन घृतः। किंतु अतिकठोरत्वात्पीनत्वाच्च स्तने चिनिहितः। तादृशमपि अतिभारं मनुते तत्र
 हेतुः। कृशतनुरिति। एतेन स्तनस्यापि लावण्यमात्रैकशेषत्वान्न तद्गारः सोढुं शक्य इति भावः। एवं स तिल
 स्पृशेन्नैव तयोः पूर्वरूपत्वं प्रविध्यतीति भावः सूचितः॥ किंच हारमात्रमपि भारं मनुत इत्येतावदेव न
 किंतु अन्यदपि किंचिद्वैषम्यमस्तीत्याह। सरसमसृणमिति। सापुनः वपुषितापोपशमार्थं लेपितं मलय
 जपंकमपि भुजंगोद्गीर्णं विषमेवेदमिति सशंकं यथा स्यात्। अतः परं जीवनासंप्रवात् तथोक्तं ताप
 करत्वा तादृशं पश्यति। ननु मलयजे कथं तद्भ्रम इत्यत्राह। सरसमसृणं चातदपि सर्पोद्गीर्णं न तत्रापि भ्रमो
 भवतीति भावः। अग्रे पुनः दशम्यवस्थासां निध्नलक्षणमाह। श्वसितेति। सापुनः श्वसितपवनमपि म
 दनदहनप्रिववहति। तत्र हेतुः। सद्दादमिति। तदाह करमित्यर्थः। पुना कीदृशं। अनुपमपरिणाहं। अनुपम
 अत्यधिकः परिणाहो विस्तारायस्य। निःश्वासपवनस्यात्याधिकत्वात्तत्रापि सदाहत्वादंतः कामोद्दीपितं द
 हनमेव वहतीति स्फुटमेवलक्ष्यति इति भावः। किंच। दिशी दिशीति। सापुनः काचित्सर्वतो दिशि दिशि
 पोश्वती बानयननलिनं किरतिप्रक्षिपति। नयनस्य नलिनसाम्येन दीर्घत्वादिधर्माः सूचिताः। तेन सर्वा
 वयवानां कृशत्वान्तदेव दृश्यत इति सूचितं। कीदृशमिव। विगलितनालमिव। विगलितं नालं यस्य तादृ

तथैव प्रवर्तते। अत्रापि विहर्षभुजंगेन दृष्टत्वा ७

शून्यैर्लिनमिवेत्यर्थः। नालरहितं तद्यथा इतस्ततः प्रक्षिप्येत तथा प्रक्षिपतीति निरवधानत्वेन प्रक्षेपः न
 तु किमप्युद्दिश्येति व्यज्यते। तादृश्यामवस्थायां तथैव भवतीति भावः। पुनः कथं भूतं। सजलकणजालं
 जलकणजालसहितं। अश्रुधाराप्रवाहसहितमित्यर्थः। नलितमपित्सहितं भवति। किंच। विगलि
 तनालत्वकथनेन तद्यथा शीघ्रमेव म्लानं भवति तथेदमपीति व्यंजितं। अवस्थांतरमाह। नयनविषय
 मिति। दृग्गोचरमपि किञ्चल्यतत्त्वं विहितः कृतः हुताशस्य विकृत्योयस्मिन् तादृशं कलयति जानाति।
 इदं तत्त्वं न भवति तापकत्वाद् हुताशा एवेति ज्ञानं भवति। किसलयानां कोमलत्वात् तापहारकत्वाद् द्वितीयो
 ग्यत्वात् तत्त्वरूपत्वेन रचना कृता। तत्पुनः त्वद्विरेहेण तापमेवोत्पादयतीति तत्राग्निविकृत्यो भवति न
 यनविषयत्वे तत्त्वमेव दाहकत्वेन हुताशा एवेति विकल्पपदमुक्तं। अग्निमावस्था माह। त्यजती
 ति। दिवसनिर्वाहः कथंचिदपि जातः रात्रिः कथंगमिष्यतीति सायं संध्यासमेये चिंताकुलापाणितले
 कपोलं दृष्ट्वा घृष्टेति पुनस्तं न त्यजति तथैव चिंतामग्नातिष्ठतीति भावः। कमिव बालशशिनमिव कपो
 लस्यैकभागः करतलाच्छन्नः अपरभागो लक्ष्यत इति बालशशिदृष्टांतः तत्रापि अलौलं चैव व्यरहितं।
 कपोलमपि तथा भूतं। एतेन करस्य कमलत्वं चंद्रेण विरोधाद्विरोधिना गृहीतः तत्रापि बालस्तदाचां च व्यर
 हितः कृशपांडुरो भवत्येवैति वदन्नेकशालं पांडुरादिधर्माः सूक्ष्मचिता। किंच। शत्रुना शत्रुगृहीतश्चेत्युनस्तं

न ह्यजतिताया चंद्रोपितायकः परमशत्रुः गृहीतइति बन्धजतीति भावः । ततोऽप्यभिभावस्यादुःसहा
जातितिलांबदइति । हरिरीतीति । हरिरिति हरिरितिसकामं जपति । कामना तु अतः परवेदनासहिष्णु
त्वेनांति भावस्थेव भवत्विति । जपकरणकथनेन वक्तुमसक्तः । कथं भूतेव । निकाममत्यंतं विरेहणविहितं
भरणं यस्यास्तादृशीव । अतः परमविरेहानसोढुं शक्त्यः भरणमेव हितं भवेति । अतएव सा भिलाशज
पकरणमुक्तं जन्मांतरे पि प्रिया प्राप्तिरेव यथा भवेत्तथेति भावः । एवं मूर्छा तावस्या निरूपिता । अतः पर
मुपसंहरति । श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवेन मणितं इति प्रकारकं गीतं सुखयतु । तत्र हेतुं विशेषणना
ह । केशवपदं उपनिवर्ते । अंतः पूर्वोक्तकेशवपदार्थतां प्राप्तं । एतेन गीतस्थनामात्मकत्वेन भावात्म
क भगवत्स्वरूपत्वमुक्तं । अतः परं मूर्छाया मेव यावस्या भवति तां निरूपति श्लोकेन । सारो मां चतीति । ए
वं मूर्छायां प्रियस्त्वं भिस्त्वन्नाम सुभ्रवितेषु सारो मां चतिरो मां चं प्रकटीकरोति । नाम भ्रवणे त्वन्म
रणे सीकरोति । अंतः सात्विका विभवात्तथा भवतीति भावः । एतेन मूर्छायां जाग्रदवस्था जातेति सू
चितं । पश्चाद्बहिः संवेदने त्वदवलोकनाभावाद्विलपति दैन्येन विलापं करोति । ततः पुनर्मूर्छाया मुक्तं पते
अपस्मारावस्थां प्राप्तेन पुनर्बहिः संवेदने तास्यति कथं चिदपि न स्वास्थं प्राप्नोतित्यर्थः । तदा पुनस्त्वामेव
ध्यायति त्वचिंतननिष्ठा भवति । ध्यानेन स्वसाक्षात्करो बहिरनुसंधानाभावेनैवोद्धृत्य भ्रमति । उन्मादा

वस्या निरूपिता । उद्गमणे पुनस्त्वदवलोकने प्रमीलति ध्यानावस्थेव समीचीने तितेन नीमीलनं करो
 ति । तत्रार्थतः प्राकट्यस्यापि कदाचित्कत्वात्तदभावे प्रमणा समर्थयति । पतने मूर्छार्थमंतः पुनस्तद्वर्ति
 पुन्यतिज्जले पाद्यर्थमुद्गमनं करोति । पुनस्तदवभावे मूर्छति मूर्छा मेव प्राप्नोतीत्यर्थः । एवमेव ज्वराद्या
 तेनावास्था भवति । आदौ ज्वरारंभे रामां च पश्चाज्जायेसीत्कारः ततस्तत्सोऽमुमसामर्थ्ये किं पः ततस्तोपि
 ग्लानिः ततो ध्यानं तद्रापुनः कदाचिदुद्गमणं पुनर्नैत्रिमीलनं प्रमणा सामर्थ्ये पतनं । पुनः कदाचिदुद्गम
 नं पश्चात्पुन मूर्छति महासंनिपातज्वरलक्षणमुक्तं । एवमनसा ध्येयित्वेदेकसाध्यं जीवनमित्यहं मन्यइ
 त्याह । एतावत्पितीति । सावरतनुः कथमेतामवस्थां प्राप्तेति महदुःखसूचितं । तादृशी एतावत्पुनस्त्वरे स
 त्यपितेरसात्वादीयाधराभृतरसा किं न जीवेदपीतु जीवेदिति भावः । असाध्यमपिरसः साध्यं करोति
 तितरंसं संहृदितीति सूचितं । ननुरसादिदानं नैवेद्यस्य कार्यतत्राह । हे स्वर्वेद्यप्रतिमत । तनुव्ययशान्यदो
 षजनितमरणनिवर्त्तकमभृतंतत्पार्श्वे तथैव जनितं तन्निवर्त्तकमभृतंतत्पार्श्वे स्तीति तद्वत्त्वाजीवनं स
 पादनीयमित्यर्थः । ननु स्तिपरंतु प्राप्ये किं साधनं तत्राह । प्रसीदसि यदिति । यदि त्वं प्रसन्नो भवसि एता
 त्तिदृष्ट्वा यरमकारुणिकत्वेन प्रसीदं करोषि चेत्तदा भवेदिति कुत्रा एव साधनं निरूपितं । अन्यथा प्रसि
 दसि चेत्तदहस्तकः त्यक्त एव । यथा असाध्यवेद्यो हस्तं त्यजति अतः परं न जीविष्यतीति तथा त्वयापि ह्य

कइतिभावः। कुचित्ततो न्यथानांतकइतिपाठः। तदा त्वतो न्यः अंतकोनेति त्वमेव मारकइत्यर्थः। इदानीं
 चेदुपचारं न करिष्यसितदा तव परमकोमलैकस्वभावत्वं यस्यसीत्याह। स्मरातुरामिति हे देवतवेद्य॥
 तत्रापि दूयतौ बाह्यापचारकुशलौ त्वं त्वं त्वं रूपचारेतथेति ज्ञापनाय दूयपदमुक्तं। अतः स्मरातुरां त्वदंग
 संगामृतमात्रसाध्यां राधां विमुक्तबाधांचेतकुरुषेत दोहोपेद्रवः। त्रादपि दारुणो सिकठिनो सित्यर्थः। इ
 द्रस्य ब्रजमे दारुणं न तु स्वयं त्वं रूपेद्रः वज्रः वज्रादपि स्वयमेव तथा भविष्यसीतिभावः। न न ह्येतावत्प
 र्यंतं कथं जीवति तत्राह। कंदर्पेति। कंदर्पज्वरमनितः संस्वरः संतापस्तेनातुरातनुर्यस्यास्तादृश्याज्जसा
 दं परमाश्चर्यं। तत्किमित्याकांक्षायामाह। अस्याश्चेतश्चित्तचंदनः चंद्रमाः कमलिनोच्चातत्रयाणां चिं
 तासु स्मरणमात्रेपि चरंताम्यति। रुद्रानि प्राप्नोति। तेषदार्थाः तापहारकाज्जपितस्याजंतिभावस्थामूवि
 कांतां संपादयित्वाश्चै। तत्रापि स्मरणमात्रेण संबधे तु क्षणमात्रेणैवान्यथावस्थाकुर्यः। एतेन तदग्रेता
 दृशानां नामानि न ग्रह्यंत इति व्यंजितं। यद्यप्येवं जीवनस्यासंभावना तथापि जीवने प्रकारं ता। किं
 त्विति। किंतु उक्तांतिरेमेन अतः परमार्तिः सोढुमशक्येति। प्राणानामुक्तांतावेवरसः कथमपि शीघ्रं
 प्राणोक्तांतिर्भवत्वितितेन ससेन त्वामेवैकं प्रियं ध्यायंतिय यथा तादृशे समये ईधर ध्यानं क्रीयते
 तथा त्वामेव चिंतयंतीयतः शीलरुतरं सर्वापेक्षया शीतरुतरो भवो नैव अत इतरव्यतिरेकेण तव नाम

मात्रश्रवणेपितांपश्यतिर्भवति तत्राप्यन्यशीतलपदार्थापेक्षयोत्कृष्टत्वज्ञापनायतरपप्रत्ययउक्तः। न
 तु साक्षान्संबंधापेक्षया साक्षात्संबंधेन मप्यप्रत्यय एव भवोदिति भावः। तत्रापिरहसि स्थिता यथा केकि
 लादिकूजनश्रवणेन भवेत् ध्यानेन वा चित्तवैश्रं। एवं प्रकारेण कथमपि क्षणप्राणिति। श्वासमात्रेण ज्ञा
 यते जीवतीति यतः क्षीणा। अथवा। जीवनमपि ध्यानावस्थापर्यंतमेव। अतः संबंधेन जीवनं तदभा
 वे जीवनाभाव एवेति भावः। अता एव पदमुक्तं। इदमस्मदनुभूतमुक्तं। इदानीं भवतोप्यनुभूतमुच्यते।
 क्षणमपीति। पुराप्रथमं क्षणमपि विरहो यथा न सेहन सोढः तस्य ज्ञापकमाह। नयनेति। नयनयोर्निर्मो
 लं निमेषः तेनापि खिन्नया खेदं प्राप्ताः सा असौ चिरविरहणकथं स्वसितितित्वमेव वदेति भावः। तत्रापि
 पुष्यिताग्रां सालश्रावां विलोक्य च संते तादृशी सैव कामिने प्रारयति तत्रापि चिरविरहे किं कर्तव्यं। किं
 च। पुष्यितः अग्रः अग्रभागो बदनं यस्याः त्वत्संबंधजनितपरमसंतोषणहास्यबंसीरसालश्रावाभिवका
 चननायिकां विलोक्य स्वयं चिरं विरहाकथं स्वसितीति त्वमेव वद। अन्यच्चापुष्यिताग्रां पुष्यवती त्वघर्मयु
 क्तां कांचनवीक्षीस्वस्यापि कामाविर्भावात् वेदा सहिष्णुत्वात्कथं श्वासितीति भावोपि व्यंजितो भवति। अ
 थवा। त्वत्संबंधेनैव तथा भूतामित्यपि ध्वनि। पुष्यिताग्रेति यं दोषा मायुक्तं। एवं दशभावस्याप्रत्यंतदुर्बद्धा
 हा कष्टं भगवानेवातः परं रक्षक इति कुंजांतरं सखी पठति। नृष्टीति। कंसद्विषः कंसो मारकस्तस्य द्वेशमा

एक इत्यर्थः। ते तेनेदानीं विरहः कामश्चमारकस्तन्मारकस्त्वं भवेति भावः सूचितः। एवं भूतस्य भवतो वा
 हुः श्रेयां सितनो तु गाढाश्लेषादिनेत्यर्थः। अन्यथौतच्छेयसोभावात्। किंच। तव सर्वद्वारक्षारणे कस्य
 भाव इति विशेषणैराह कीदृशो बाहुः। वृष्ट्या व्याकुलं यद्रोकुलं तस्या बन्धनं। तत्र योरस्तस्तस्माद्धृतोः
 गोबद्धं न उद्धृत्य विभ्रत। पश्चाद्वलवच्छ्रमः। तस्मात्समर्थो दूतपरमप्रेमभरानंदं दधिक्षेपेन चिंतुं वि
 तः। प्रगवतः सर्वत्रैकरसात्। बाहो वपि चुंबितजनितरसानुभवाच्चिरमित्युक्तं। ततस्तस्मानुभवजनित
 रसाधीनत्वज्ञानाज्जनदरपेण तांबूलादिना वा तद्रूपासिंदूरमुद्रातया अंकितः। अयं स्वप्नो मया एव नान्यभो
 गयो भ्य इति। कीदृशस्य। गोपतनोरिति गोपतनुधरस्येत्यर्थः। अथवा। गाः पातीति गोपः तद्रूपातनुयस्थि
 ति। अत इदानीं मपि रक्षणं कर्तव्यमिति ज्ञापितं। किंच। रक्षणे प्रकारोत्तरमपि सूचयति। तथाहि। वृष्ट्या
 कुलपदेनेदानीं मश्रुवृष्ट्यु। तद्यात्वं सूचितं। तादृशवारक्षणे योरसोभावीतस्माद्धृतोः गोबद्धं न उद्धृत्य कु
 चद्वयं विभ्रत। करेण द्वारणं कुर्वन्नित्यर्थः। एतेन तद्वारणेनैव तद्रक्षणं भविष्यतीति भावः। अग्रेनाभिर्य
 थाचुंबितस्तथानथापि करणीयमिति व्यंजितं। ततो बाहुरप्येतदीय एव कर्तव्य इति एतत्त्वमुद्बतया
 कर्तव्य इति भावार्थः सूचितः। एवं करेण गाढाश्लेषादिना श्रेयोभाविष्यतीति प्रियं प्रार्थितवती॥ ॥
 इति श्रीगीतगोविंदटिकायां गूढार्थदीपिकायां सिद्धमाधवो नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ॥४॥ एवं गीतश्रवणे

न माघवोप्यस्योस्त्रिगघो जातइतितत्वात्वंसर्गेनिरूपितं । इदानीं श्रीकृष्णेनापिससार्द्रचित्तःसखीवदतीहा
 हाअहमिहेति । हेसखिअहंइहनिवसामित्वंयाहि । मद्रुचनेनराधांअनुनयपूर्वकृतापराधः संतव्यइति
 । ततःइहैवानयेथाःइतिमधुरिपुणाविरहक्वेदाध्वंसेकेननित्युक्तासखीतत्रैत्यराधांपुनरिदंबध्यप्राणं
 जगाद ॥ ॥ वराडीरागेणगीयते ॥ ॥ रूपकताले ॥ ॥ सीदतितत्रविरहेवनमालीति ॥ हेसखितवविरहे
 वनमाली-अनेकरमणीरमणात्मककीर्तिमानपिसीदतित्वांविनाखेदंप्राप्नोतीत्यर्थः । अथवा । तादृशो
 पितवविरहेवनमालीतापोपशमार्थं विविधकुसुममालाधारी जातस्तादृशोपिपुनः सीदतितापमेवप्रजते
 नतुतेनशांतिरितिभावः । ननुकथंनतस्यशांतिस्तत्राह । वहतीति । प्रदनंउपनिघ्रायसमीपेक्षताउप
 धानीकृत्यवामल्यसमीरेवहति सति । प्रदनस्त्वग्निरूपोभवति । तमुपधानीकृत्यसमीरचलेनसप्र
 ज्वलितः सन्दहत्येवेतिनतदुपचारैस्तापशांतिरितिभावः । किंच । तमेवोपधानीकृत्यविरहिहृदयदल
 लनायकुसुमनिकरेस्फुटति सति । यथाकामः स्वधनुर्बाणमुद्धृत्यविरहदयदलनं करोति । तथातद्
 ज्जनेन प्रियहृदयेभवतीतिभावः । अतएवसीदतीत्युक्तं । किंचदहतीति । शिशिरमयूखेपिदहति सति । ए
 तेनतत्प्रातिकूल्येसर्वंविपरीतंजातमित्युक्तं । तदामरणमनुकरोति । अतः परमेतन्निवारकःको
 पिनास्तीतिदशम्यवस्थामेवानुकरोति । अनुकरणकथनेनप्राणमात्रंक्वचित्तिष्ठतिनात्यकाचनवेष्टे

तिसूचितं । अथवा । शिशिरमयूरेव हिमरूपशीतलाग्नौ दहति सतितदनुकरणं करोति । यथा कोपि हि
 माग्नौ दहति सतित । मर्तुं पतति तथेति भावः । एवं कथं करोतीति तत्राहुः । पततीति । मदनविशिखे
 पतति सति बहिर्वसंतशोभावलोकने मंत्रः कामबाणाः पतन्ति । तदा तत्प्रहारजनितव्यथयति विकलत
 रः सचिलपतिः तद्यथा सहिष्णुर्विलापं करोति । अथवा । मदनविशिखे पुण्ये कदाचित्तरोः सकशादात्मे
 परिपतति सति तावन्मात्रेण साक्षात्कामस्य बाणैर्बलभ्रष्टतथाभूताः तथा करोतीति भावः । अ
 पिच । ध्वनतीति । मधुपसमूहे ध्वनति सति श्रवणं अपि देधाति तत् ध्वनितस्य रति सामयिकग्रंजितसा
 म्यात्बद्धानमाधुर्यसादृश्याच्च तस्मारकत्वेन दुःखदत्त्वादश्रवणमेव वरमिति । तत आच्छादयतीति भा
 वः । ध्वनिते अश्रणमुपाय उक्तः । अत्र सोपि नारतीत्याह । मनसीति । वलित आवेष्टितः विरहः अग्निविवथ
 स्मिन् तादृशो मनसि सति निशिरात्रैरुज्ज्वल्यति कामरोगस्य समीपं याति । एतेनाति भावस्यासान्निध्यं
 प्राप्नोति तिसूचितं । दिनं तु कथमपि निर्वहति रात्रिरतिकूराभवतीति निशीतिपदमुक्तं । किंच । वसती
 ति । विपिनस्य विताने विस्तरे अति धन इत्यर्थः । तत्र वसति । ललितं मनोहरं रतिकेलियोग्यं कुंजगृहा
 दिकं सजति । स्मारकत्वेन त्वं विना दुःखदत्त्वात् । विपिन विताने त्वदभावात् । अन्यच्च । घरणिशयने
 लुठति स्यात्साभावादितस्ततो लोदनं करोति । एतेन कुसुमशयनादिकं तु दाहकत्वात् सजतीति सूचितं ।

तत्रापि पुनस्तव नाम बहुवारं वारं विलपति दैनेन त्वमेव शरणमिति विलापं करोति । एतेनांतिमदृश
 नुकरणं द्योतितं । अत्रांतिमावस्था सांनिध्ये च पद्यामेव कविरूपसंहरति । अणतीति । कविजयदेवक
 विपदेनरसज्ञता ज्ञापिता । विरहिवत् विलसितं स्वस्य तल्लोलानुचर्णनजनिता विरहभावात्मकस्वविलसितेन
 णतिसति । रसविभवे गुणवर्णनजनितसाक्षाद्भावात्मकरसस्य विभवे यस्मिन् तादृशो मनसि हरिः सर्वदुःख
 हर्ता भूत्वा सुकृतेन परमप्रागेन पुण्येन वा उदयतु उदयं प्राप्नोति । तिति जयदेवस्यैव प्रार्थना । अथवा । जयदेवक
 णतिसति । ततः श्रुतेन विरहिणः श्रीकृष्णस्य यद्विलसितं विप्रयोगभावात्मकं तेन कृतवाराध्यायामनसि रसविभवे
 यस्मिन् तादृशेति सुकृतेन हरिः प्रकटिभवत्विति प्रार्थना । अथवा ओहृणां भनसि विरहिवद्विलसितेन रसवि
 भवे सति साक्षाद्ब्रह्मणः श्रीकृष्णस्य प्राकृतविरहवच्चेष्टासंभवादनुकरणमात्रे मेवेमिति योरसः संभस्तस्य
 विभवे यत्र तादृशेति स्मिन् सुकृतेन परमपुण्यपुंजेन कृत्वा विरहिविलसितेन सहैव हरिरुदयतु सर्वार्था विरहे वायं
 न त्वनुकरणमिदमिति रसात्मकत्वात् तादृशमेव ब्रह्मश्रुति सिद्धमिति स्फुरत्विति भावः । एवं गीतोपसंहारे तादृशव
 स्था चिमौषधं प्रार्थयंती कुंजांतरे काचन पठति । पूर्वयत्रेति । यत्र पूर्ववत् प्रयासमंरतिपतेः सिद्धयः चिरकालाभिलाषिताः
 आसादिताः प्राप्ता पूर्वमित्युत्था चिराभिलाषः सूचितः तेन प्रथमं प्रियस्यापि विविधमनोरथमाननैकचित्तवृत्ता
 त्वं प्राप्ता सिद्धानीत वापितथैव प्राप्तव्यइति सखी परिहासः सूच्यते ॥ किंच ॥ स पुनस्तस्मिन्नेवानुभूतं वांछितफल

दान्तत्वधमेनिकुंजमन्मथमहातीर्थसंप्रतिवसनवासंकुर्वन्। माघवइतिलक्ष्मीधवत्वेनयद्यपिसकलसिद्धिपु
र्णःजसाधारणसर्वोत्कृष्टपत्नीवानपिजनेनकरमणीरमणरसिकोपित्वत्यात्यर्थतादृशेतीर्थेवसनतपःकरोती
तिज्ञापितं। तपसिसाधनफलस्वरूपैक्यमाह। ध्यायतन्निति। त्वांजनित्रांध्यायति। तपसितद्देवतायाध्यानंक्रिय
तइति। पुनस्त्वैवालापसूपांमंत्रावलींजपती। तत्रापिमंत्रजपः प्रोक्तइतिजपन्नियुक्तं। साधनमुक्ताफलमाह। फ
यः पुनस्त्वत्कुचकुंभनिर्भरपरीरंभाभृतंवांछति। जनेनत्वत्कामः त्वदेकदेवतस्वामेवध्यायज्जपन्तिइती
तिकुचयुगमहाफलदानंकवितिभावः। किंच। जत्रकुंभपदव्यंजितमर्थमाह। एवंत्वांध्यायन्जपन्मन्मथमहा
तीर्थजिगाधरसेनिमग्नः लयं प्राप्यः ततः उद्धरणार्थं त्वत्कुचकुंभपरिरंभंवांछति। यथानिमग्नस्थोद्वारेपि मर्दिना
दिना। पूर्वरसनवृत्तौ पुनरुद्धोद्योभवति। तथा त्वत्परिरंभे पूर्वरसनवृत्त्या पुनः उद्धोद्योभवति। तिबहिः सं
वेदनज्ञापकमभृतरूपत्वं तस्येकं। एवंतस्यावस्था ज्ञापिता। किंच। यः फलश्रया तीर्थे वसन त्वदाराधनाय
प्रवृत्तः मध्ये चेत्तस्मिन्नेव तीर्थे मग्नस्तदा फलं दूरापास्तं। तत उद्धारस्तकर्तव्यो भवतीति शीघ्रं त्वत्कुंभं दत्त्वा
द्वारेति ध्वनि तार्थो निरूपितः। एतश्च बणेन पूर्वाभृतं संकेतस्थलस्मरणसमुत्कंठितां वीक्ष्य पूर्वोक्तैव मग्नी
पुनस्तां गीतेन समुत्कंठायति॥ ॥ गूर्जरीरागेण एकताले। घोरसमीरे यमुना तीरइति। घोरः समीरो यत्रेति
रतेः सुखकर उक्तः। तादृशे यमुना तीरे तत्संबंधिवने च जलस्थल विहारार्थमुभयमुक्तं तत्र वनभासी

वसति। पूर्वश्लोके कुचकुम्भपरिरंभा मृतवांछा सहितं ध्यानमुक्तं तत्र ध्याने आकंठमुभयभुजा लिङ्गितां ह्यमेव धरि
 तवानिति। अत्र बाहिरपितथा प्रबलितिनवमालाधारणेन सूचितं। अथवा- बन्मालीविविधरतिकलाकौशलकी
 ति शिखरिति भावः। कथं भूतः। गोपीति। गोपीनां पीनाः यथोद्धरास्तेषां परिसरः पार्श्वमंडलं तस्य मर्दनं मर्दकं यत्कारयु
 गं ते शाली। सर्वदा तदेकशील इति भावः। एतेनैतादृशोपि सांप्रतं त्वदीयतन्मर्दनं वांछतेति शीघ्रं चलेत्यर्थः सूचितः
 तदेवाग्रे वदति। रतिमुखसार इति। हेनितं विनिरतिरमणीयकमनीयसाधनवति गमनविलंबनकुरु। ननु तदभावे
 प्रमगमनेन किमित्यत्राह। रतिमुखसारे अभिसारे गते। रतिमुखमेव सारो यत्र रतिमुखार्थं सारः तादृशो तत्र ग
 तं प्राप्त्यं पूर्वस्थितकुंजसदनात् संकेतितकुंजातरार्थं प्रस्थितमित्यर्थः। अतस्त्वमपितं हृदये शमनुसर। तमि
 ति पूर्वनिभूतं चिरकालाभिलषितं च हृदये शमिति विरेहहृदया एव शंते अंतरे वरसानुभावुकं च। तादृशमपि
 बहिरिदानीमभिसारे गतं। अनुलक्षीकृत्यसरेति ज्ञापनार्थं गमनविलंबनकुर्वित्युक्तापि पुनरनुसरेत्युक्तं।
 अतएवोक्तं- मर्दनमनोहरवेषमिति। मर्दनस्यापि मनोहरो वेषो यस्येति साक्षान्मन्मथमन्मथरूपमिति भावः
 एतेनैतदानीं तद्रूपं दर्शनीयतममिति विलंबमाकुर्विति भावः। अतः परंतत्र स्थितस्त्वन्मार्गवलोकनजनिता व
 स्थानिरूपयति। नाम समेतमिति। मृदुमधुरयथास्यात्तथावेणुवादयते। तच्च नैकवलं किंतु नाम समेतं तदपि सं
 केतितमितिकृतसंकेतमित्युक्तं। कृतः संकेतो यस्मिन्नामः। स्थलस्य वा तादृशवेणुरवप्रवेणुशीघ्रमागमिष्य

तीति तथा करोतीति भावः । किंच । तेन संबन्धितनुसंगतोयः पवनः तेन च क्लितं उल्लिखितं तद्दिशः सकाशादाग-
 तोरेणुमपि बहुमनुते । तनुसंगादपि बहुमानं करोतीति । एतेन तत्र मिलने किं किं न भविष्यतीति भावः । किंच । सा-
 क्षात्तत्र संगमस्तु दुर्लभतमः त्वत्पादतलसंबन्धिरेणुरपि दुर्लभतरः पवनचलितोऽपि दुर्लभः यतः तीव्रपवने चो-
 नेरेणुरुद्धति । नान्यथेति । तादृशोऽपि प्राप्य श्रोतसंगादपि बहुमानमुचितमेव तस्य । किंच । पवनः स्वरूपतः
 स्वयं सुखदः किं पुनस्त्वत्तनुसंगीरेणुस्तु दुःखदः निरस्यः तादृशस्यापि बहुमानकरणे त्वत्संबन्धिस्तेहस्यपराका-
 ष्ठासूचिताञ्जुन्याप्रथ्यवस्था माह । पततीति । पतत्र पक्षे पततिसति । पक्षिणोऽल्पेति निरस्ते सति तदा पुनस्तत्सं-
 बन्धात्येव पक्षे विचलितसति । अथवा उभयस्मिन्नपि पृथगेव सति श्रुतिं कृतं भवदुपधानं समीपागमनं यस्मिन्क-
 र्मणीति शयनं रचयति । मे प्राणप्रिया आगच्छतीति मनोरथश्रुतेन तद्रसनो करोतीति भावः । तत्रापि सच किं
 तनयतं यथा स्यात्तथा पथानं वारं वारं पश्यति । क्षणं दृष्ट्वा शयनं रचनायां क्षणं पंथावलोकेन यद्यप्यवलो-
 केन वीप्साद्योतकपदं नोक्तं । तथापि शय्यारचनायां प्रागस्येवावलोकेन तद्रचनासंभव इति क्षणं शय्यारचनायां
 दृष्टिः क्षणतदवलोक इति वीप्सावगम्यत इति वारं वारं पश्यतीति व्यञ्जितार्थे व्याख्यातः । किंच । कदाचिद्वागता-
 मयान्ता ताचेत्पुनः क्रोधेन परागच्छेन्न च मया पथमेगत्वा पुरस्कारः कुतो भवेदिति सच कितमीक्षणमुक्तं । पतत्र
 शब्दः पक्षिवाच्यपि पतत्रं पक्षे पक्षिणोऽतिघरणिः । तदा पतत्रं पक्षिणि पततिसतीत्यर्थः एवं भवदागमनोत्कलिकाकु-
 लितहृदयं प्रति विलंबो न कार्य इत्याह । मुखरमिति हे सखि कुंजं प्रति चला ननु गमने कदाचित्केनापि ज्ञानं भवेत्तत्र

हे। मंजीरं त्यजयतो मुखरं अधीरं च। क्षणमपि धैर्येण भूकीभूय स्थातुमशक्तं। गमनमात्रेण प्रलपतीति ह
 क्तव्यमिति भावः। रिपुमिवः रिपुयथा मर्मकथयति। तथेदमपीति सर्वथा त्याग उक्तः। पुनः कीदृशं केलिमुक्त्वा
 लमिति। कलौ मुतरां लोकं च बलं तेन तदप्यासात्तदेकस्वभावत्वेन सर्वदा मुखरः परं हि दानीं गमनतया खिन
 रिपुरेवेति त्यक्तव्यं केलिसमय एव चरणकमले प्रियेणैव स्थापयनीयं भविष्यतीति भाव्यर्थो व्यंजितः। अथ
 वा केव्यर्थ एव स्तुलात्कुत्सुकमित्यर्थः। अत एव मुखरं पुनः पुनः गमनार्थं प्रेरयति। अधीरं त्वद्गमनविलं
 बामहिष्णु एवं सति सहेनैवैयं भावः केलिकरण एवात्कंठात्स्येति गममार्थमेव प्रेरयतीति भावः। अस्मिन्
 क्षे त्यागासंभवात् स्वस्य तादृक् स्वभावत्वेन स्वत्यागमपि वारं वारं वदतीति मुखरत्वं तस्योक्तं। तेनुमामपि
 त्यक्त्वा शीघ्रं गच्छेति निरूपितं तन्निवारयति। सति मिरपुंजमिति। कीदृशं कुंजं तिमिरपुंजसहितं। स्वस्म
 पकांतिजनि तं निवारयति। शीलयेति। एवं गमनं बोधयित्वा। ग्रिमशोभा माह। उरसीति। मुरारेति। रसप्रति
 बंधकनाशकत्वेन विरहनिदाद्यताय निवर्तकत्वं सूचितं। तादृशस्थात् एव घनद्रवशोभमानं अलिंगनादौ
 रसवृत्त्या तथा भूते अथवा श्यामैव तथा रूपे पुनः कीदृश उपहितः हारो मुक्ता हारो येन यत्र वा। कीदृशो
 तरलावलाकायत्र एवं घनसादृशेन रति सामयिकशोभानिरूपिता। रतिसमये उरसस्तरलत्वा नमुक्ता हार
 स्यापि तथा खिनवलाका नामपि तरलत्वमुक्तं। तादृशे उरसि। हे पिते गौरांगित्वं तीड दिवराज सिराजयिष्य

मि। वर्तमानसामीप्ये वर्तमान प्रयोगः ननु तडिच्चंचलतिकथं तत्साम्यं तत्राहरेति विपरीते। स्वाभाविक
 सुरते तडितः स्थिरता घनस्थे चंचल्ये तत्पूर्ववर्द्धि निरूपितं। विपरीतघनस्थे स्थेयं तडितश्चांचल्ये इ
 तिरतिविपरीत इत्युक्तं। यद्यपि उपोहतहारे मुरारिरुरसित्वं राजसित्तद्रदृष्टांतः तरलबलाके घने तडि
 दिवेति योजना स्पष्टा तथापि इव द्वयानुपपत्त्या घनं इव शोभमान इति व्याख्यातं। बलाकानां तरलत्वक
 धनेन मुक्ताहारस्यापि तरलता सूचितान्तरलतयानां यकरतिर्व्यजिताः पूर्ववर्द्धि। तदा घनस्य चंचलत्वतडि
 तः स्थेयं चित्रा उत्तराधरिति विपरीत इति संबोधनेन स्फुटमेव तडितश्चांचल्यघनस्य स्थेयं निरूपितं। एवं शो
 भवैश्वर्यप्राप्तौ साधनं सुकृतविपाक इति हे सुकृतस्य विपाकः परिणामः परिपक्व फलरूपः तद्वेषे अश
 वा सुकृतस्य विपाको यस्याः एतावत्पर्यंतं तत्पाको न जात इति विरहजदुरवानुभवे भूदतः परंतत्परिपाक
 दशाया मीहग्रूपपरमानं दानुभवं प्राप्स्यतीति भावः। किंच। सुकृतफलं तद्व्यतिरूपं तदत्र विपरीतत
 ल्कने नोक्तमिति भाव्यर्थः सूचितः। तत्रापि राजसीतिकथनेन तडिदृष्टांतव्यं जितचांचल्येन च विवि
 धकलाकौशलं तज्जनितशोभातिशयोक्त्यपितः। इदानीं नायकतौ कलाकौशलं शिक्षयति। विभक्ति
 तबसनमिति। किं सरलशने त्वं शयितासतीः प्रापितेत्यध्याहार्यं। पंकजनयने श्रीकृष्णो हर्षस्य
 निधानं निधिमिव निजं जघनं घटः संघटितं कुरु उभयपार्श्वतो दृढबंधं रचयेत्यर्थः। अकस्मा

विधिरिव प्राप्येत तदा हर्षनिधानं संभवत्येवेति तथा दृष्टान्तः कीदृशं जघनं विगलितं वसनं
 यस्मात् । स्वये मेवेत्यर्थः तत्करस्य शीतत्वे वरसावेशाच्च नीवी प्रतिप्रणिहिते च करे च तस्मै
 मीत्युक्तमपि तथैव अतएव तादृशं समथेरति समथेरति समरशौर्येण संमुखतया त्वयैव घट
 नं तेन सह कार्यं न तु तव कान्तरतोचिते तित्वं जघनं घटयेत्युक्तं अन्यथा नायककर्तृकं तद्रवत्ये
 वेति तथा न वदेदिति भावः । पुनः कीदृशं परिदूतारशानापियस्मात् । वसनं स्वतएव विगलितं रा
 नात्तेन दूरिहता । अंतरायत्वात् । अतएवापि धानमावरणरहितं । अन्योपिकश्च न वसनमपूषणाद्य
 पहारेण कर्मव्यावरणरहितं करोति तदा स दंष्ट्रो भवतीति प्रियेण जघनस्य कुतमिति । तस्य जघनेन
 दृढबंधकरणमुचितमेवेति तथोक्तमिति भावः । एवमुक्तं ठामुत्पाद्य पुनः गमनार्थं प्रार्थयति । हरि र
 भिमानोति । हरिः दुःखहर्ता इदानीं तवेत्यर्थः । पुनरभिमानो । ममापराधनसाकुपिता सती गतेति स्वस्मि
 न्सापराधाभिमानवात् । अतस्तत्क्षमां कृत्वा कृपयेत्यर्थः । अथवा हरिः सर्वासां दुःखहर्ता अतएव ता
 सां अभिमानः । अभिमतो मानः सन्मानस्तद्वान् । अथवा अभिमानो मया प्रणिपाते कृते पिसमानं
 त्यजतीति कदाचित् पुनर्मानवान् भवेदित्याशयेन तथोक्तं । एतेन गमने विलंबं कर्तव्यमिति ज्ञापितं ।
 ननु गम्येत किमेतात्पर्यं सीति चेत् तत्राह । रजनीरिति । इदानीं रजनिरपि विराममुपयाति इयमिति

अगुंली निर्देशन की दृष्टी की ओ पयोगिनी रजन कारिणी सकलगुणा धारा सा पुनः स्मृणमात्रेण विरामं
यातीति त्वरा करणं त्वदेवाह अतः सत्वरचनं त्वरासीहता रचनायस्मिन् रचना अभिसार रचना ता
दृशं भवचनं करुणी घ्नं च लेख्यं । तत्र गत्वा पुनर्मथुरिपुकाभं पूरयः जितकामस्यापिकाभं पूरयतल्लूतिः
स्वयेव कार्येति प्रार्थ्यते । एवं मुपयुक्तार्थे संपूर्ण गीतमुपसंहरति । श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवो एवं परम
रमणीयं यथा भवति तथा प्रणतिसति अथवा परमरमणीयं तच्चरितं भणतिसतितत्र साधनं । कृतहरि
मेवेति गृहदासानां तु तत्र त्वोरसः सुलभ इति तत्कपया तद्दास्य प्राप्या तस्यापि सुलभं त्वं जातमिति भावः
अतः हे श्रोतारः तन्मदीयं भणितं श्रुत्वा तद्वा वैकनिष्ठाः प्रमुदितं हृदयं यथा स्यात् तथा हरिं नमता । ताह
वाभावेन हृदय एवानंदानुभवान्तदानं तज्जनित परमदैन्या विभावेन नमनं सूचितं । ननु नमनमात्रेण किं
भवति तत्राह । सद्यमिति । नमनमात्रेणैव दयां करिष्यतीति भावः । कीदृशं हरिः सुकृतकमनीयमिति
यौनेक सुकृतैः कमनीयः वांछनीयः तथापि प्राप्यते स नमनमात्रेण दैन्यदृष्ट्वादयां करोतीति पर
मदया लुप्तं निरूपितं । एतदनंतरं तत्संकेतस्थं तत्तदवस्थापक्षे प्रियं दृष्ट्वा इति नकारादिप्रसूतव
जागता प्रियावस्थां वदति सैव वा पुर्वानुभूतं येथति । किं किरतीति । हेकांतं तस्य परमप्रियमनोह
वा । अन्यथा न्यावअपि ह्यः सैति किमर्थं मे तावानेव दः स्यात् । किंच । सेपितवप्रियः यथा त्वं तस्य प्रि

त

यातथा तवापिसुखेति-तथाच सइदानीं मदनकदेनेनदुःखेनव्यथयावा। क्कांतः। क्कांतिं प्राप्नोवती
 तइतिगमने विलंबंनकुर्वितिभावः। क्कांतत्वमेवाह। मुहुर्वांवारंश्वासाविकिरतकामाग्नितपसा
 येनप्रक्षिपति। अथवा मदपराधेनगतापुनरागमिष्यतिबानवेति। पुनःपुनः। अग्रेजाज्ञाःइहतेव
 दपिमुहुःएकदिग्दर्शनेतत्रनदृष्टाचेतन्यापश्यति। तत्राप्यदर्शनेऽपरंपश्यतितत्राप्यदर्शनेपुन
 स्तामेवपश्यत्येवंमुहुःमुहुर्वीक्षिणः। तथैवमुहुःकुंजंप्रविशतिअनेनप्रथमेकुंजद्वार्येबलवन्मार्गमा
 बलोकयंस्तिष्ठतीतिसूचितं। द्वारांतरेणकिंकुंजसदनमेवप्रविष्टेतिकुंजंप्रवेशः। तत्रानलोकनेपुन
 र्वहिरागच्छत्येवंमुहुःकुंजंप्रवेशः। कीदृशंकुंजंगुंजतः। अमरैरित्यर्थः। यद्यपिविविधकुसुमसौरभ
 लोभनेनतेगुंजंतितथापिसाकोटिपद्मिनीसकाशादतिशयशोभेतिप्रायस्तद्वयोरभावाद्येनैवेतेगुं
 जंतोतिबदागमनशंकयामुहुर्मुहुःप्रवेशोप्युक्तः। एवंकुंजेबहिरप्यदर्शनेबहुयथास्याथामुहुस्ता
 प्यतिसंतापकेशंप्राप्नोति। गुंजारवैश्रुतेजागमनंशंकयाकिंचिद्वास्थ्यतत्रादृशनिऽस्वास्थ्यमितिमुहुः
 पदं। कदाचित्तत्तद्विविधंबधादिमनारथेनशय्यांरचयति। तदपिमुहुःक्षणंबहिरागमनंक्षणमंतः
 प्रवेशइतिपर्याकुलंयथास्यातथापुनर्मुहुरीक्षते। एवमन्यस्मिन्नपिकार्येक्रियमाणंसर्वत्वंद्वि
 द्विरीक्षणएवप्रतिष्ठितमितिपुनर्मुहुरीक्षतइत्युक्तं। अन्यथापौनरुक्तंस्यात्। पर्याकुलमितिशय्यार

चनेवीक्षणेचयोज्यं। एवं तव प्रियस्यावस्था वर्त्तत इति यथोचितं कुर्विति भावः। गमने त्वराहेतु
 भूतमन्यमपि प्रातिकूल्याभावं निरूपयति त्वद्वा म्येनेति। हे मुग्धे असावभिसारक्षणे रम्यः परमरमण
 यः अथ वारम्य-क्रीडायोग्य अस्मिन् क्षणे गमने कृतेतिः प्रत्यहं प्रियेण सहरमणं भवेदिति ज्ञापना
 यरमण ज्ञापकस्य पदमुक्तं। अतो गमनी विलंबतं विफलं यावानेव विलंबस्तावानेव फलानुभवा भवे
 इति भावः। किंच। मुग्धः सुंदरमूढयो रित्युत्तमा मुग्धपदस्योभयवाचकत्वाद्यदिसत्त्वं बलसितदासौंदर्यमु
 क्तत्वं नोचेत्तद्वत्त्वमेति ज्ञापितं अभिसारक्षणे रम्यत्वमेवाह। तद्वा म्येनेति। एतद्वद्विषयविधिप्रतिकूलः
 स्थितः यतएवं रूपं केशं प्राणासिद्धतः परं सोऽप्यनुकूला जात इति त्वद्वा म्येन समं सहेवति गमांशुररघुना स्तंगतिः
 समग्रं यथास्यात्तथेति कथनाद्वा म्यमपि त्वत्संबंधि विविधि प्रातिकूल्यमपि समस्तं गते। अथवा अभिसारो अयमे
 वेति गमांशुर्वाप्तस्मिन्नस्तमिते समग्रं मूर्तिमंतत्वं त्वद्वा म्यमेव तथा जातमिति भावः। अथवा एतद्वद्विषयविधौ
 तावक्रता स्थिता प्रिये दोषशंकया ईर्ष्यावशाच्च सासांप्रतंदूरे गतेति तिति गमांशुना सहोपमा। किंच। गोविंदस्य मनो
 रथेन च। कदाचिदपि सामिलिष्यति। मिलित्वेमेव मेवं करिष्यत इति विविधमनोरथेन समं तमपि सांद्रतां प्रा
 प्यं। यथा तेन मनोरथाः प्रतिक्षणं वृद्धे। तथा तमपि प्रतिक्षणं धनी भवति तिमनः। किंच। को कानां करुणस्व
 नेन सदृशी मद्भ्यर्थनापि दीर्घा भवति यथा तेषां करुणस्वनः रात्रौ वियोगेन प्रतिक्षणं दीर्घो भवति- तथा म

दृश्यर्थनापि बद्धेते मयापि प्रियावस्थां ज्ञात्वा करुणमुहुः प्रार्थ्यत इति भावः ॥५॥ किंच । स्वाभ्यर्थनायाः कोकक
 रुणस्वनेन सादृश्यकथनात्तन्मनस्यापि मद्भ्यर्थनासाम्यं मृचिते तेनेतेषां स्ववियोगतः करुणस्वनेन यद्यपि तथ
 पितृद्वयस्थां दृष्ट्वा स्वदुःखविस्मरणे त्वत्संगमासमयं च वीक्ष्य करुणस्वनेन ते पितृप्रार्थनामेव कुर्वतीति ज्ञापितं
 यद्वियोगनास्माकमीदृशीदृशं प्रादुर्भूता त्वत्विदानीं संयोगसमय इति कथं विलंबः क्रियत इति । किंच । एता
 दृशेऽभिप्रायेऽप्येव विलक्षणो रसः कदाचित्को भवतीति कौतुकार्थं तथोत्कंठावर्धनाय तं रसं वर्णयति । आ
 श्लेषादिति । कदाचित् तमग्नौ अन्यार्थं इतरकार्यार्थं गतयोः परस्परं अज्ञातमेव स्वस्वप्रयोजनार्थं च क्लितयोः ।
 अकस्मान् मार्गे मिलितयोः मिलनानंतरं प्रभो भवति । अयं कः इयं कैति । प्रभं प्राप्य पुनः प्रभे कृते सेभाषणैर्जी
 नतोः परस्परं स्वरूपज्ञानवतोर्दोषयोः द्विडा विमिश्रो रसः कः कः प्रादुर्भूतो न भवति अपितु विविधप्रकाशक
 भावोऽस्मीदृशेन विविधभावमिश्रो विलक्षणो नैकविध एव भवतीति भावः । मां विहायान्यनायिका समीपे
 गच्छत्ययमिति ज्ञानेन तस्याः सकाशात् प्रायकस्य व्रीडानायकस्यापि चित्ते एतादृशी प्रतिमा भवतु यदीदृशे स
 मये इयं कुत्र प्रतियातीति नायकसकाशात् तस्या अपि व्रीडिति परस्परं तथारसो भवतीत्युक्तं । यद्यप्युभयोरप्य
 नुभूततत्तत्त्वभावयोः सर्वदा सरससौ हृद्दीप्तौ लयोः कदाचिदप्यनुदिता न्यथाभावयोस्तादृशयोः परस्परं
 विपरीतशकानुदया एव ग्रामीणानामेव तथासे प्रवान्तत्तमोत्तमयोः तथापि स्वस्वमनसि स्वस्वविषयिकान्य

आसंभावनाया ब्रीडा। ननु कथमन्यथाभावो न जात इति ज्ञायते तत्राह। आश्लेषादिति। परस्परं ज्ञानं
 तत्र आश्लेषः कृतः ननु पूर्वं। सोपि यथा पूर्वमेव कृतः ननु तत्र किंमपि वैलक्षण्यं जातं। तदनंतरं सुं
 वनमपि तथैव जातं। तदनंतरं न खोह्ये रवादि कमपि पूर्वमदृशमेव कृतं। ततः स्वांतजः मनोजः तस्य
 प्रोद्धोयः तत्तीस्थानस्थितस्य तत्तदंगस्योन्मदेनादिना हुद्धोभवति तस्मादपि न विलक्षणता ज्ञाता। त
 दनु संप्रभादादरादपि यथा पूर्वरत्यादरादपि। तदनु स्तारं भाव्य प्रीतयोः। यथा पूर्वमेव तदानंद निष्कृतैक
 त्मनोः एवं कारणेन परस्परमन्याथाशं कान जातेति ज्ञायते अन्यथा यथा पूर्वमसौ न भवेदिति। किंच। एवं
 प्रकारेण प्रीतयोरित्युक्त्या पूर्वमपि निरुपाधिकी प्रीतिरुभयोरिति व्यंजितं। अतः तादृशस्वभावेनैव ता
 दृशविश्वासादन्यथाभावसंभावनापि न जातेति भावः। स्वमनसि स्वस्वविषयिकशं कामात्रे तुरसाभा
 सभावाभासैकरसः पोष्यत इति रसः पुष्ट एवाभून्ननुवैरस्यमिति सर्वमभवद्यं। एवं तवापि गाढ
 तिमिरैकदाचिदेवमेव मिलनं भवति चेत्तदा तथा सप्तसोप्यनुभूतो भवेदित्येवं निरूपिकाणां हृदयं। एवं
 श्रुत्वा भ्रिसोरो यतां पुनरप्युत्कंठयति। सप्रयचकितमिति। तिमिरे अंधकारे सप्रयचकितं यथास्या
 तथा दृशो विन्यस्यं तीविमलकयाक्षकिरणप्रसारेण तिमिरे ज्योस्तेन वषट्पविध्यतीति सप्रयचकितमुत्कं
 पुनः तं तं प्रतिमुहुः स्थितामुहुः पदानि चित्तं ती-पदेपदे श्रमेण विरहजकृदात्वेन च गंतुमशक्ता

थापदानिदधातिभावः एवं कथमपिरहः एकांते कुंजगृहे प्रासंत्वां पश्यन् सः कृतार्थतत्तुपैतु हे सुमुखि शो-
 भनं मुखं यस्यास्तादृशीति संबोधनत्वनुस्वदर्शननैव कृतार्थतासुपैष्यतीति भावः किंच अने गतरंगि-
 भिरंगै सह अने गतरंगयुक्तै रंगैः सह त्युक्त्या तत्तदं गानां त्वद्वयविषयग्रहणेन कृतार्थतानान्यथेति सूचि-
 तं। एवं कृतार्थतायां साधनं सुभग इति। शोभनोभगोभाग्यं यथेति। तादृशभागेन त्वन्मुखदर्शनं भविष्य-
 तीति भावः। एवमाकर्णयंती सा ततो भिसृत्यान्यकुंजांतरे स्थिता। ततः कचिश्च स्वी प्रिया कांक्षां सूचयंती।
 प्रकाशतो न्यार्थं बोधयंती गृहाभिसंघिनाग्रिमरसप्रस्थावनां कुर्वती कुंजांतरेण पठितवतीत्याह। राधेति
 राधाया मुग्धं यन्मुखं विंदंतस्य मधुपः यथा मधुपस्तन्मधुपानकर्तति शायमेतन्मुखस्येति भावः। आबिकर्तृ-
 त्वं सूचयति पुनः कीदृशः वैलोक्यं मौलिरूपाया स्थली बृंदावनभूमिः तस्याने पथ्योचितं नीलरत्नं। अवनिभा-
 रस्यावतारोत्तारेण अंतकः उपसंहरकः। स्वच्छंदं यथा स्यात्तथा ब्रजसुंदरीजनमनसो पार्थ प्रहोषरूपः सकलः
 सर्वदा प्रियसंमेलनतः सर्वासां तोषप्रद इति तथोक्तं। पुनः कीदृशं संसृज्यंसेन धूमकेतुः एतेन प्रप्रापको निश्च-
 निवारकश्चोक्तः। तादृशो देवकीनेदनः त्वां अवतुरक्षतु। अथवा गृहाभिसंघिमुद्गादयति। राधेति। राधाया ॥४५॥
 मुग्धमुखं विंदंतस्य मधुपः। ध्याने तदेकलुब्धतात्यक्तमशक्त इति ज्ञापितं। पुनः वैलोक्यं पादतलं पातालं
 कहितटीभूतलं उदरं आकाशः स्वर्गः तस्य वितथस्य मौलिरूपी भागः हृद्देशस्तस्य स्थली बक्षोजमंडलं

स्थाने पश्येचितं नीलरत्नं नीलमणि रित्यर्थः । क्षणंतथैव ध्यानं । पुनः कीदृशं । अवनीरूपा कटितरीत
 त्रभाररूपा कांची तस्या उत्तारणे अंतकः तदंतराया सहिष्णुत्वेन तदुत्तारक इति भावः । किंच । स्वच्छंदं ब्रज
 सुंदरीणां जनाः सखीजनाः अस्मत्सदृशः तेषां मनस्तोषप्रदोषरूपः ससमयो यथास्माकं प्रियसंगमसु
 खानुभावकत्वेन तोषदाता तथा त्वन्संगमरसावलोकनजनितपरमसंतोषदातेत्यर्थः । इयमस्माकं मना
 रम्यभावना । पुनः कीदृशः कंसो मारकत्वेन विरह एव तस्य ध्वंसेन धूमकेतुः यथा तदुद्ये दुष्टफलादिनाश
 स्तथा श्रीकृष्णचंद्रोदये विरहो घकारनाशः एतैर्विशेषणैरनिष्टनिवृत्तिरुक्ता । परमानंदरूपेष्टप्राप्तिमा
 ह । देवकीनंदन इति । अदित्यवताररूपा देवकीति पुराणांतरे प्रसिद्धिः सा पुनः अदितिद्यौरिति श्रुतेर्धूरु
 पातस्थानंदन इति रतिसमये गगनचारित्वेनानंददातेति भावः । एवं श्रीकृष्णस्यांतर्मनोरथात्मकभावन
 निरूपिता । तादृशः पुनरधुनावहिर्भिलितः सन् तथैव कुर्वन् त्वामवत्विति स्वस्वामिनीमुत्कंठयति स्मेति
 भावः । इति श्रीगीतगोविंदीकायां गूढार्थादीपिकायां माकाक्षपुंडरीक्षो नाम पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ॥
 अतः परमप्रसारांतरं विरहकातरतया अग्रे गंतुमसमर्थमित्त एव मध्ये मार्गं कुत्रचि कुंजे स्थितां अथ
 वाराघामुग्धमुखारविंदेलुक्तार्थश्रवणेन तथा भूतां दृष्ट्वा कांचित्सखी श्रीकृष्णं प्रत्यागत्य वदति । अथ
 ति । अग्निसरेण तावद्दूरागमनानंतरं गर्तुमशक्तां अग्रे गमनासमर्थं लिताग्ने स्थितां तां दृष्ट्वा गोविंदैतत्स

मोपे आगत्य तच्चरितं प्राहेति संबन्धः। कीदृशीं चिरमनुरक्तां। गंतुमशक्तां चिरमनुरक्तामिति विशेषण
 द्वयेन तस्याः कष्टावस्थानिरूपिता। प्रियस्याप्यवस्था माह। मनसि जेन मंदे देने अधीर इत्यर्थः। इतिकर्त
 व्यता मूढेना। तदेव गुणकरीरगोण गायति रूपकतोले। नाथ हे सीदति राघवासगृह इति। हे नाथ नाथः
 स एव यः स्वकीयान् रक्षति। तादृशे त्वयि सत्यपि राघवासगृहे। सिद्धिं ज्ञेत्येतमस्यास्थमनुभवति न्य
 यपित द्वा सगृहं तत्र बद्धोऽस्मत्सदृशः तस्याप्यस्माभिस्तद्रक्षान् भवति किंतु त्वयैवेति साकर्तव्येति भावः
 रक्षा हेतुभूतं संबोधनमाह। हे हर इति। दुःखहर्तः अतः परं रक्षाभावे हरि त्वमेव यास्यतीति सूचितं। तद्व
 स्थां वर्णयति। पश्यतीति। रहसि एकांते। दिशि दिशि सर्वतः भवंतमेव पश्यति तच्चर्णान्नान्यत् विषयत्वे
 न गृह्णातित्यर्थः। ननु स्वात्मानं स्वचक्षुः पश्यतीति कथमितरं विषयं न गृह्णातीत्युच्यते तत्राह। त्वदधरम
 धुरेति। त्वदोयो यो धरस्तत्संबन्धिनि मधुरं मधूनि पिबंतं स्वयं पश्यति न त्वभिन्नत्वेन। भावनायां सर्वत्र
 भवंतं पश्यंतीति स्वात्मानमपि तद्रूपानां सक्तं पश्यति नान्यदास्वानुसंधानाभावात्। अन्यामप्यव
 स्था माह। त्वदभिसरणरमसेनेति। भावनायां भव कदाचित्तवाभिसरणेन तस्या अपि गमनरमसे जा
 यते तेन चलंती गमनाद्यता भवति पश्चात्क्रियेत्यपि यदनि चलंती पतति विरहकातरतया गंतुमश
 क्तीति तथेत्यर्थः। पुनस्तत्तापशान्त्युपायं रचयति। विहितेति। विदूतानि विवशदानां विसर्गस

लयाणां बलया निययाता दृश्यपि सा तवरतिकलया परं जीवती न तु मृणा लादि रचनो पायेन सारचनाप
रमस्माभिरुपचारत्वेन क्रियते न तेन ता पश्यातिः अतः भावनायां तवरतिचेष्टायां परं जीवति नो चेज्जीव
नमेव न भवेदिति भावः । अन्यामपि चेष्टां निरूपयति । मुहुरिति । कदाचित् भवेद्द्वेषं कृत्वा ता दृश्यान्वेव मं
उनानि कृत्वा । तल्लीलां चानुकृत्य मुहुर्वारं वारं भवेलोकिताः मंडनानि लीला च यथा ता दृशी-यथा प्रियस्य
तानि सा च भवति तथैव प्राया कृताः सन्ति वा न वेति तद्वलोकनं । तत्र पुनः मधुरि पुर हरि ति भावनशीला स
ती तथैवास्मिन् यं करोतीति भावः । मधुरि पुपदेन कालस्यापि नाशको यमिति तथा भावनायां जीवनं स्या
स्यतीति तथा करणं सूचितं । क्षणोत्तरे स्वानुसंधानात्सखी मनुवदति । त्वरितमिति । हे सखि प्रतिक्षणं त्वं
दसि हीर रागत इति इदानीमपि त्वरितं कथमस्मि सारं नोपेतीति सखीं प्रत्यनुवारं वदति । त्वरितं कथं नो
पेतीत्युक्त्वा हीर रायतीति सरवीषू बोक्तिः सूचिता । एतावत्पुलंका ज्ञापिता । अग्निमचेष्टां वदति । श्लिष्यती
ति । कदाचित् अनल्यं अति गाढं अंधकारं हरिरेवोपगत इति भ्रमेण श्लिष्यति चुंबति च । तिमिरं हरिश्च
मस्य हेतुमाह । जलधरकल्पमिति । श्यामत्वेन तिमिरं तथा भ्रममात्रेण तत्करणे तदनु भवाभावात् । इ
रिर्नागत इति दुःखेन बिह्वला विलपतीत्याह । भवतीति । भवति त्वपि विलंबिनि सति अगमन विलंब
युक्ते सति विगलित । लज्जा सती विलपति रोदिति । तत्र हेतुः वासकसज्जेति । अयं प्रिया गच्छतीति

तस्मिन्वासेरत्युपयोगिसामग्रादिना आत्मानं सज्जीकरोति सुद्वार्थं धनुः कवचादिसपन्नं करोति स
 वासकसज्जाप्रिधानागमने सर्वस्य विफलत्वात्तदुःखेनाथैर्याद्विलपति रोदतीति तथोक्तं। वासकसज्जा
 त्वं निरूप्य गौतमुपसंहरति। श्रीजयेदवकवेरिति। इदं उदितरसिकजनं श्रोतारमुदितं तनुतां। एवं भावेन प्र
 भुर्मिलतीति ज्ञाने तादृशाचरणे न तदानंदयुक्तो भवत्विति भावः। एवं पुनर्मेदिनतव ध्यान एव प्रतिष्ठिता भ
 वतीत्याह। विपुलपुलकपालिरिति। हे कितव धूर्त आयामीत्युक्तापि नागतः वचने रैव वंचयसीति तथा
 संबोधनं। पूर्वोक्तफलायानंतरं पुनः स्थानुमशत्तथातवामे दोषः कंदर्पः अत्युग्रः तस्य चिंतां स्मरणं विधा
 यरति सामयिकीयं स्मृत्वा तद्वाने लभ्यास तीसाम्गाक्षीरसजलनिधि मग्नतिष्ठति प्रथमं रेसेपश्चाद्
 गाधेत त्रिघौमग्राभवतीति भावः। तामेवावस्थां निरूपयति विशेषेण न भावनायां जादौ तव स्पेदीवि
 पुलपुलकपालिः विपुलापुलकानां पालिर्यस्मिन् कर्मणिः पश्चान्नारवदानादिना स्कीतः सीत्कारोस्मिन्
 ततो ग्रैनी बीस्पेक्षितं ज्जीडिमायद्यास्यात् ततो ग्रैकाकुनां दैव्येननेन त्यादि दीनवचनेन न व्याकुलं भया
 स्यात् तथा व्याहरंती वचना नुच्चारयंती। एवं भावनया ग्रैरति विलासभवतीति भावः। क्षणोत्तरे पुनः
 बहिः संवेदनायां भवदागमन प्रत्याशयात्तदुचितो चेष्टां करोतीति तां वदति। अंगे स्थिति। तदागमनप्र
 त्याशया सकलंगेषु विविधाभरणानि करोति भूषयतीत्यर्थः पुनः पत्रे पणपि संचारिणि वायुना चलि

ते सतीत्वा प्रासं परित्रां कते तदा पुनः शय्यां वितनुते विविधकुसुमादिना चरयतीत्यर्थः ततः चिरं ध्या
यति। शय्यां रचनायां विविधवर्धादिस्मरणेन तद्धानमग्नैव चिरं तिष्ठतीति भावः। अथ वा तव विलंबे क
शं नापातः किं वा अन्यत्र गतिरिति संकल्प्य विकल्पादिना त्वामेव ध्यायतीत्यर्थः इत्येवं प्रकारेणाकल्पः
पूर्ववासकसज्जात्वेन शृंगारदि रचना ततः पत्रसंचारे पितृदागमनविकल्पः पश्चात्तत्परचना ततः त
त्र संकल्प्य लीलास्तासां शतं तत्र प्रत्येकं व्यासक्ता पिण्डावर्तनुस्त्वया विना निश्चाननेष्यति। अथ ये
तावत्पर्यंतं त्वदागमनौ शयामनोरथा सक्ता निश्चानिर्वाहमेकोरोदतो मेन मिरु सिंचेत्तदा आशाभा
वान्निश्चानिर्वाहः कर्तुमशक्य इति द्वाभ्येवावस्थाभविष्यतीति सूचितं। एतस्मिन्नंतरे काचित्कुंज
तरे पठितवतीत्याह। किं विश्राम्यसीति। पूर्वकदाचित्संकेतीकृतेषां शिरतरुतेदं श्रीकृष्णात्प्रथमं
राघातत्रागता तत्र केचन पथिकं विश्रान्तमवलोच्य तं प्रति व्यजिनात्कवती। तदाह। अत्र भ्रमं अत्र भ्रा
शिरभूमौ रुहिभां शिरनामकवटवृक्षतरु इत्यर्थः त्वं किं विश्राम्यसि अत्र विश्रामं प्राकुर्विति भावः।
ननु कथं निषिध्यत तत्राह। वृष्णाभोगी भवन इति। कृष्णाकाशे यो भ्रागी सर्पस्तस्य भवनं गृह रूप इति
तादृशः सबसतीति न स्पेयमत्र। तर्हि इदानीं कुत्र गंतव्यं तत्राह। हे भ्रातः चिंतानकर्तव्याः इतः सा
नंदनं दास्यं दयासिनेति यादृक्तिः किंतु तत्र याहि। ननु कदाचिदूरतद्गविष्यति तत्राह। इतो दृष्टिगो

चरमिति। एतेन समीप एव वर्तत तत्र गतस्य तव भक्ष्यादिकमपि प्राप्तमविध्यतीति समृद्धि मत्वद्योत
 कमानंदपदेन सूचितं। एतावद्वाद्यावचनमाकर्ण्य नंदतिके मागत्य सबदेतीति तद्वचनं राधायाः अथ
 गमुरवान् श्रुत्वा पुनर्नंदतिके गोपतः गोपयत इत्यर्थः। अथवा गोपतः गोपनार्थं सार्व विभक्तिकस्तसि
 लृ। अतिथि प्राशस्तिगर्भाः सांयकाले अतिथिरथ मागतइति तत्प्राशस्तेतत्सुतिः तत्सत्कारादिक
 रणरूपं च गम्रेयासां तादृशो गोविंदस्य गिरो जयंति। एतेन राधास्त्वसंकेतितस्थले गते ति ज्ञानात् स्वस्थ
 पितत्र गंतव्यमिति कृष्ण भोगि भवन इत्युक्ति प्रकाशित स्वसंकेत गोपनार्थं तत्सत्कारादि स्तुतिरूपमि
 रः प्रोक्ताः। एवं सति संकेते राधा प्राप्येति प्रियेणापितत्र गंतव्यमिति प्रस्तावना कृतः॥ इति श्री गीत गोविंद
 टीकायां गूढार्थदीपकायां धन्यकुण्डो नाम षष्ठः सर्गः॥६॥ राधाभिसाश्रवणेनात्मानं वैकुण्ठं अपि धन्यं म
 न्यत इति सर्वतथोक्तं। क्वचित्सेत्कंठवैकुण्ठ इति पाठः। तदा स्फुट एवार्थः। अग्निसारार्थं गदां धकारः पूर्वव
 णितिः। इहानीचंद्रोदये वण्यते। अत्रांतर इति। एतस्मिन्नंतरं राधायाः संकेतगमनांतरं यावद्धी कृष्ण
 स्तत्र गच्छति तावद्दिदुरं शुजालैर्बृदावनांतरं अदीपयत् प्रकाशितवान्। कथं भूतः दिक सुंदरीवद
 नस्य चंदनविदुः भालदशस्थितिलकरूपः। एतेन सोभाग्याधाररूप भालस्थानस्थायि विंदुसूपत्वं नि
 रूपणेन तादृशसौभाग्यवत्वं चंद्रोदयकृतं दिशो निरूपितं। अतः परं श्री राधाया अपि श्री कृष्णचंद्रो

वे

दयेन तथा सौभाग्यं भविष्यतीत्यप्यनेन तथा सौभाग्यं सूचितं । पुनः कथं भूतः स्फुटलांछनश्रीः स्फु
टं यद्वा छनं तेन ते देवा श्रीर्यस्य । एतेन श्रीकृष्णेऽपि अन्यसंबन्धजनितलांछनानि चिह्नान्यपि संति
थापि श्रीरूपत्वेन शोभा मेव कुर्वतीति सूचितं । लांछने हेतुगर्भविशेषणमाह । कुलटेति । कुलटापदेन र
सविशेषानुभाविकाऽभि सारिकाज्ञेया । अन्यथा कुलटाणां प्रत्यक्षतोऽपि संकेतगमने प्रतिबंधासंभवा
त्तद्धर्मोऽभिसारमार्गस्तस्य पातः घातकरणं चंद्रोदयेऽभिसारासंभवात्तन्मार्गपातावक्रियतइति सं
जातं पातकं यस्य यो मार्गघातं करोति तस्य तत्पातकेन लांछनमपिलग्नं भवति । अभिसारेन संकेतस्य
लागतायाः वासकसज्जायाः प्रियो नागतेश्चेत्तन्मार्गघातावकृतइत्यपि लांछने हेतुः सूचितः । एवमत्रा
न्यनायिकासंगमचिह्नसहितआगतः प्रियोग्रहाभिसेधिनानिरूप्यते । तथा हि । दिकमुंदरीवदनचंद
नविंदुरिति इतरनायिकावदने यच्चंदनमालतिलकोष्पतंतस्य विदुर्यस्मिन् चुंबनादालग्नइति भावः । ता
दृशइदुः कृष्णचंद्राव-अशुजलैस्तत्तच्चिह्नकिरणसमूहान्तरं कोपेना दीपेना दीपयद्ब्रह्मसित
वान् कोदृशः । कुलटेति । अन्यत्र गमने वासकसज्जाया मार्गपाते स्फुटवलांछनश्रीर्यस्येति । चंद
नविंदुव्याजेन सेवपातीति भावः । अदं तथा गतां माधवमंततरेणेत्यत्र बक्ष्यमाणतथा भानीप्रिप्रा
येण प्रकरणादौ तथा सूचितं । एवं चंद्रोदये पुनः परितृप्ता जातेत्याह । प्रसरतीति । शशधरविवेप्र

सरति उच्चैरुल्लसति च पुनः माघवेहितविलंबे सति। माघवपेदेनान्यत्र रमणं विलंबहेतुस्तुक्तः। अ
 ता एव विधुराविकृलासा प्रियागमनं प्रतीक्षमाणा विरचिता विविद्यविलापं यथास्यात्तथा उच्चैरुल्लसंतं
 परितापं चकार। तदेव गीतेन वदति। मालवरोगे प्रतिमठतले। यामिह कभिह शरणं सरवीजनवचनव
 चितेति। घ्रवपदं। हेविद्ये संप्रति इह विपने कं शरणं यामित्वं प्रति कूलश्चेदस्यः कोऽपि रक्षकौ नास्तीति भा
 वः। तन्वेता च दैन्ये को हेतुस्तत्राह। सरवीजनवचनवचितेति। अहंतु विदितत्वासनायास्यतीति। तथापि
 सस्मि जनवचनैर्वचिता। सर्वाविहाय प्रियस्त्वनमार्गमवलोकयन् त्वद्भ्रानपरः संकेते तिष्ठतीत्यादिव
 चनैर्वचिताह मत्रागतासनुनागत इत्यतः परं कामो मारयतीति कं शरणं यामीति दैन्ये नोच्यते। किं
 च। कथितसमये पीतिञ्जस्मिन् समये हरिः वनं संकेतितं नययौ नागतवान् अहो हेति खेदेन तदा म
 मेदं अमलरूपं यौ वनं विफलजातमित्यर्थः। अथ बोधयमपि तथा जातिभावः किंच। यदनुगमना
 येति। अहो सतत्र गत इति सरवीजनवचनेन मया पितदनुगमनं कृतमिति यमुनपश्चात्तगमनार्थं गह
 नं निविडुमपि वनमेतत् शीलिन्मवगाहितं। सपुनर्नागत इतितेन नागमनेन मम हृदयमसमशरण
 कामेन कीलितं। कामेन मे हृदयं तथा विद्धं यथा बाणवेधानंतरं प्रेतः स्थितनटशाल्येन व्यथ्यथा भवति ॥४६॥
 तथेदानीं व्यथा प्राप्तास्तीति भावः। अतएव कीलितपदं अंतः कीलस्थितिज्ञापकमुक्तं। अतः परं जीवनमत्र

कथमित्याह। ममेति। इदानीं मम मरणमेव वरेष्वप्यथायाजसहिष्णुत्वात्। मरणे तु कथं स्थानेन तस्मिन्ने
 व संगता भवामीति वरमुक्तं तत्र हेतुः। अतिवितथं केतनेति। अत्यंतं वितथं मिथ्याभूतं केतनसंकेत
 मंत्रणं यस्याः तादृशी जातेति। कथंचित्संकेते संघटितेऽपि सनागत इति पुनस्तत्संघटनं दुर्लभमेवेति त
 देवोचितमिति भावः। केतनं लक्षणं कार्ये गेहे चापि निमंत्रण इति विश्वः। ननु दुःखमेव सोढव्यं तन्न
 विचारणीयं तत्राह। किमिदं इति। इह च नेविरहानलं किं विसहामि किमर्थं विसहामित्यर्थः। मरणं विहा
 य दुःखसहेनैव जेतनं त्वमेव हेतुरिति जेतनेत्युक्तं। जेतनत्वे तु विवेकात् सर्वेन्द्रियाणां तदेकनिष्ठत्वे
 न संयुक्तत्वात् मरणेऽपि संयुक्तेव तिष्ठामीति दुःखाभावात् तत्सहनमेव नास्तीति भावः। किंच। मया दृष्टु
 मथेतन्न शक्यत इत्याह। मामह हेति। इह मधुरापि मधुयामीनीव संतयामि नीमां विधुरयति विकल
 यति। तत्र हेतुः। कापि मदितरा कृतं सुकृतं यया तादृशी कामिनी हरि मनुभवतीति। मम तादृश सुकृ
 ताभावत् दुःखानुभव इति परिताप हेतु रक्तः। किंच। अहं हेति। स्वेदेनैव दति। यद्दधुनैव कलयादि म
 णिभूषणं तत्तद्देगेषु भूषणत्वेन रचितं तदिदानीं मेव दूषणं प्राककलया मिजानामि। तत्र हेतुः। हरि वि
 रहनं वदनेनेति। तेन विना सर्वं तापकारकमभूदिति भावः। किंच। कुसुम सुकुमार तनुमिति। अत्र कुसुमं
 वासंती कुसुममेव ज्ञेयं। पूर्वं वांसी कुसुम सुकुमारैरित्युक्तत्वात्। तद्वत्सुकुमारा कोमला तनुय

स्यास्तादृशीं मांसगपिकुसुममालासुखदायिनीत्वेनभूषणत्वेनप्रियाश्लेषमिवमन्यमानहृदि
 मृता। सैवाधुनाप्रियंविनाअतनुशररूपाजातितियालील्याप्रहारं करोतिअतएवातिविषमशी
 लयेयुक्तं। याभूषणरूपोसैवशररूपेतिविषमंशीलयस्याइत्युक्तं। तत्राप्यहंतन्वीकुसुमसुकुमार
 तनुरितिपूर्वमेवमुक्तं। तादृशीं माहंतीतिकथंजीवनमितिभावः। किंच। जीवनासंभवेऽन्यमपिहे
 तुमाह। अहमिहेति। इहवनेऽहंनिवसामि। अहमित्येकाकिनी। किंच। नगणितंवनंवेतमंयथा-ता
 दृशीतन्मिलनसंतोषेणकिमपिभनसिनघृतं। सपुनः मांचेतसापिनस्मरति। सचमधुसूदनः कालध्वं
 सकः। तादृशश्चेन्नस्मरतिजीवनाभावः। सिद्धएवेतिभावः। किंच। सकिमपिकरोतुः ममसावश
 णंजीवयतुमारयतुवेतुमुदेवस्थिता। तदागीतमुपसंहरति। हरिचरणशरणेति। हरिचरणमेवश
 रणंयस्यतादृशस्यजयदेवकवेःभारती। अथवा राधायाहरिचरणमेवशरणंयस्यांतादृशीजयदेव
 कविभारती। हृदिवसतु। कीदृशीकौमलाः याः कलाचेश्वराद्याभावभेदनिरूपकाः तद्वती। तादृशीनांह
 दयवासेनसर्वदातद्भावः स्फुरतीतिभावः। तत्रदृष्टांतः। युवतिरिव। सापिकौमलकलावतीहृदय
 स्थितापरमानंदरूपभावानुत्पादयतीतितद्दृष्टांतयुक्तः। युवतिदृष्टांतेपिकौमलकलावतीतिविश
 षणेनभारत्याअपितद्भावात्मकहंसूचितं। अतःपरंप्रियानागमनमप्यसंभावितमितिद्वेतंस्तर्क